

3. D'un sistema autòcton a la terciarització i la urbanització

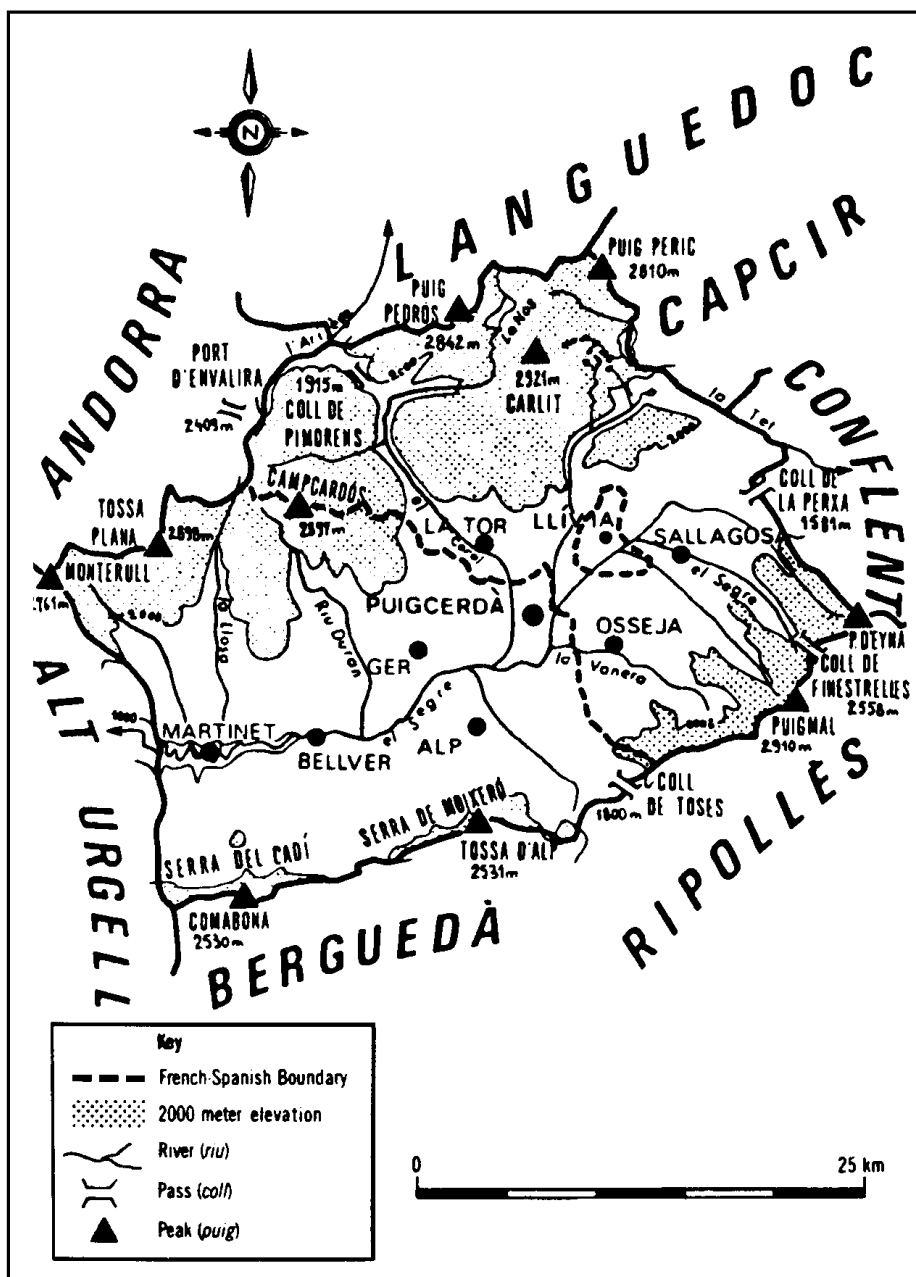
La Cerdanya és una comarca²⁸ pirinenca de 23350 habitants i 546 km². Com es pot veure en el mapa 2, es troba entre els Estats francès, Andorrà i espanyol, i més concretament entre el Rosselló, Andorra i el Principat de Catalunya. Aquest mapa no només ofereix una perspectiva de la situació de la Cerdanya, sinó que representa, a més, la presència d'una divisòria internacional, fet molt rellevant en aquest estudi.

Mapa 2 Ubicació de la Cerdanya (Font: Sahlins, 1998)

²⁸ Utilitzo el terme "comarca" per fer referència a tota la Cerdanya, prescindint d'altres divisions administratives, en la mesura que és l'únic terme que s'ha mirat d'aplicar, des de la política, a tot el territori.

El mapa 3 permet entrar en més detall en la comarca i el seu entorn. La Cerdanya limita, pel Nord, amb el Principat d'Andorra i el Languedoc (França), pel sud amb les comarques catalanes del Berguedà i el Ripollès, per l'oest amb la de l'Alt Urgell i per l'est amb les comarques del Capcir i el Conflent, en territori francès.

Mapa 3. La Cerdanya (Font: Sahlins, 1993)

El mapa número 4 proporciona un altre zoom, utilitzant termes específics per fer referència a parts diverses de la comarca.

Mapa 4. Zones i subcomarques de la Cerdanya (Font: Serra 1991)

En el mapa 3 i en el mapa 2, apareixia la divisòria internacional entre França i Espanya. En canvi, tot i que n'apareixen (una divisió internacional i una altra de provincial, a la Cerdanya espanyola), en el mapa 4 no es parla de divisions. Més amunt de Puigcerdà s'observa una divisió que segueix un eix Nord - Sud. Es

tracta de la frontera internacional. A la dreta del mapa, queda la Cerdanya francesa, i a l'esquerra l'espanyola. Dins de la primera es pot distingir una petita zona marcada amb una fletxa com a part de la "Rodalía de Puigcerdà". Correspon a la vila de Llívía, enclavament espanyol en territori francès. S'observa, també, una divisió entre una "Rodalía de Baridà" i "Rodalía de Batllia". Són dues subcomarques incloses a la Cerdanya, que es troben dins la província de Lleida. Recapitulant, doncs, veiem en el mapa dues divisòries administratives (a banda de les que diferencien els municipis): provincial (entre Lleida i Girona) i internacional (entre França i Espanya). Aquests límits no sempre es representen conjuntament en els mapes que il·lustren llibres i articles. D'altra banda, també es veu un fet que observarem més endavant amb detall: la Cerdanya és un territori percebut, representat i anomenat tot ell, i desglossat en parts, de manera diferent.

La comarca que ens ocupa està formada per una plana central d'uns 200 km², envoltada de diverses muntanyes i valls. En termes de geografia física, no hi ha cap indicador natural que acompanyi plenament la diferenciació establerta pels límits provincial i internacional. L'orografia falla, doncs, com a element determinant del traçat de les divisions administratives, precisament quan va ser reivindicada, en algun moment, com justificant "natural" indiscutible de la seva existència. Com explicà l'historiador Pierre Vilar:

Geogràficament, la seva unitat física és ben definida, perquè és un enfonsament tectònic localitzat, de fons pla terraplenat d'al·luvions recents. Aquesta topografia de plana interior ha obligat a manifestar-se en plena llum l'arbitrarietat de la noció "Monts Pirineus", que els tractats de 1659 invocaren per tal de fixar la divisió tradicional «de les Gàl·lies i de les Espanyes». Quan semblava triomfar així, en aquests tractats, el gust per les «fronteres naturals» (...) la comissió nomenada per definir-ho (...) no va arribar a entendre-s'hi. I els plenipotenciaris partiren finalment pel mig la petita plana cerdana, no sense que tinguessin lloc discussions de detall, com ho prova l'enclau de Llívía (VILAR 1964:176)

El mapa 5, dibuixat fa més de setanta anys pel geògraf Pau Vila, il·lustra aquesta contradicció plasmada en l'orografia:

s'han mogut entre l'interès per les discontinuïtats derivades de la presència de la divisòria, i la recerca d'indicis passats i presents de continuïtat social, econòmica i cultural per sobre la frontera.

A la divisió de 1659 s'afegí, el 1833, l'establiment del límit provincial entre Lleida i Girona al cantó espanyol de la comarca. A diferència de la primera, aquesta segona línia sobre el mapa no ha comportat estudis antropològics en profunditat³⁰, i la seva presència no ha tingut conseqüències com les de la divisòria internacional, tot i que n'ha tingut en el nivell de l'organització territorial, i a partir de l'aparició del Consell Comarcal com a ens aglutinant de tota la Cerdanya espanyola, des de mitjans dels anys vuitanta. La banda francesa de la comarca, en canvi, s'inclou tota dins el *Département des Pyrénées Orientales* (a partir d'ara, DPO), i en la seva major part dins el cantó de Sallagosa. Aquesta divisió administrativa procedeix de la Revolució Francesa i no implica cap problemàtica en l'organització territorial, en la mesura que ha estat assumida per la població.

Però la Cerdanya com a territori no s'entén només tenint en compte les divisions administratives. El 1926, el geògraf Pau Vila va establir la delimitació de la comarca, en termes geogràfics, a la vegada que en va fer una descripció exhaustiva. Per a ell, la Cerdanya s'estenia des d'una mica més enllà del Coll de la Perxa (és a dir, des de Montlluís i alguns pobles propers, que ja es troben endinsats al Conflent) fins l'estret de Mollet, a on comença l'anomenat forat de la Seu. I encara, dins la banda espanyola de la comarca, el mateix autor va distingir

³⁰ Hi ha hagut, això sí, aportacions de geògrafs, com la de Pau Vila (1977), o la més recent de Jesús Burgueño (1995), que ha tractat la divisió provincial de 1833 en la seva tesi doctoral (1994) i en un llibre (1995). Tot i que aquest darrer autor té un article sobre les divisions territorials al Pirineu (1992), la seva obra no es dedica al cas específic de la Cerdanya, sinó a l'àmbit més general dels Països Catalans. Des de la història també s'han fet treballs, com per exemple els de Martín-Retortillo (1973) o Jordi Casassas (1993). Excepció feta del treball de Pau Vila, l'interès d'aquests treballs ha estat més administratiu, polític i jurídic que no pas antropològic.

una "Petita Cerdanya", constituïda per la comarca de la Batllia -zona que tenia Bellver per capital- i rodalies. Tot això pel que fa l'extensió de la Cerdanya, seguint l'orientació de la gran plana central, al llarg del riu Segre, d'est a oest. Per altra part, la delimitació al nord i al sud està marcada amb força claredat per diversos cims i serralades, de les quals parteixen diverses valls que fan cap totes elles a la depressió central que constitueix la gran plana. Finalment, es diferencien els pobles de la baga i la solana, especialment pel que fa les proximitats de la gran plana (VILA 1984:26-28).

L'organització de la vida econòmica, social i cultural a la Cerdanya no ha estat aliena a aquesta configuració del paisatge. Arreu del Pirineu s'ha descrit un contrast i un complement entre el fons de les valls i les terres altes, sobre la base de l'activitat agrícola i ramadera (KRÜGER 1995[anys 30], v.I), i la Cerdanya no ha estat una excepció. Mentre el sector primari ha estat predominant, el fons de les valls, més apte pels cultius, s'ha destinat bàsicament a l'agricultura combinada amb pastures, i els terrenys que hi hagut han estat de propietat privada. En contraposició, les terres més altes s'han destinat a boscos i pastures de propietat comunal (PUJADAS et alii 1999:155). A mitjans de segle XX, una ullada al paisatge permetia diferenciar terres altes i baixes. L'etnògraf Ramon Violant descrivia així la comarca:

La zona alta de la comarca (...) es desapacible buena parte del año. Soplan allí los vientos sin encontrar estorbo, son impetuosos, y no crece ni un árbol por aquella depresión. Sólo el césped raquíico colorea un poco sus lomas venteadas y desiertas. En el fondo del valle, en cambio, dominan los prados, donde las mansas vacas y los confiados potros pacen tranquilos; abundan también los huertos, cuajados de riquísimos perales, manzanos y otros árboles de hoja caediza. En las terrazas inferiores que ciñen la llanura, ricos campos de cultivo de pan, nuevos huertos y más árboles frutales esmaltan el paisaje, de tonos coloreados, aunque más áridos que el del fondo aluvial. Por los flancos superiores, en fin, cerca ya de las cumbres que rodean la comarca, abundan los bosques de coníferas, sobre todo en la parte oriental, mezclándose a veces con la zona de pastos de verano, que mantienen numerosos rebaños de ganado lanar. El ceretano, si bien practica la agricultura, incluso en gran escala, es, ante todo, ganadero.

Típicas agrupaciones humanas, con muchas casas de bello estilo pirenaico, agrupadas en torno al clásico campanario románico, animan la ribera del Segre, especialmente hacia Martinet. La capital de la comarca, Puigcerdá, contempla tan espléndida la llanura desde lo alto de un cerro, muy cerca de la frontera que divide políticamente la comarca en dos partes. Pero aunque actualmente la Cerdaña sea mitad española y mitad francesa, fisiográfica y étnicamente, toda ella es una sola cosa: catalana, como las otras comarcas vecinas (VIOLANT 1985:58-59)

Violant veia la Cerdanya dels anys quaranta com a rural, pagesa i tradicional i plena de boscos i de paisatge exuberant i destacava, a més, l'harmoniosa continuïtat ètnica de la població. Una imatge romàntica i idíl·lica que semblava que es perdria amb el pas del temps, però que es resistia a la desaparició. En l'actualitat és ben difícil descriure la Cerdanya en aquells termes. En primer lloc, l'etnografia i l'antropologia no es fan les mateixes preguntes que es feien durant la primera meitat del segle XX. Del folklorisme romàntic, interessat en la cultura entesa com un ens estàtic, resistent al canvi, s'ha passat a una pràctica etnogràfica majoritàriament interessada en la cultura com a element canviant, i en els processos i les dinàmiques de transformació. En segon lloc, és cert que hi ha elements d'aquells que va destacar Violant que no es poden trobar en la Cerdanya d'avui, que és el resultat de transformacions fonamentals.

A tot el Pirineu es poden resseguir canvis que configuren una imatge ben diferent a la descrita per Violant. Parlant sobre el Pirineu aragonès, per exemple, Severino Pallaruelo destacava com des de la dècada de 1940 fins a finals dels vuitanta, la societat de l'Alt Aragó havia canviat espectacularment. Construccions tradicionals i edificis moderns, cultius de subsistència i maquinària agrícola moderna, botigues de teixits ja elaborats i dones filant, funiculars i bestiar equí, electricitat i teies, televisió i dialectes locals, pobles abandonats... Tots aquests elements coexistien fent evidents els canvis, i suggerint-ne la lectura (PALLARUELO 1988:211).

En referència al Pirineu sovint ha semblat que el present guarda essències del passat, que no s'haurien de perdre, i que una situació de crisi intensa amenaça el futur. L'etnografia es va comprometre des de ben aviat en aquesta tasca de rescat.

Autors com Severino Pallaruelo (1988) o Violant i Simorra (1985) han estat exponents d'aquest plantejament, hegemònic fins a finals dels anys setanta³¹. L'aportació d'una nova generació d'antropòlegs ha dut a una altra perspectiva. Dolors Comas i Joan Josep Pujadas han estat pioners en aquest sentit, interessant-se no per retratar un "abans" i un "després" i veure'n les diferències, sinó per analitzar un procés de transformació experimentat al Pirineu al llarg del segle XX³². Un procés inacabat per definició i que ha operat en diversos nivells.

En el nivell demogràfic, en moltes comarques pirinenques hi ha hagut una pèrdua de població. Diversos indrets han quedat deshabitats a conseqüència de l'emigració de les generacions més joves preferiblement cap a ciutats, i de la solteria dels qui s'han quedat. Aquest és el cas de pobles del Pallars o del Pirineu Aragonès, per exemple. El despoblament ha anat acompanyat d'un envelliment de població, de canvis en la composició dels grups domèstics i l'estructura comunitària, i de modificacions en l'activitat productiva i els valors i la visió de les pròpies condicions d'existència (COMAS/PUJADAS 1994:101).

Pel que fa a la Cerdanya, mentre a les altres comarques pirinenques hi ha hagut una pèrdua important de població, la Cerdanya s'ha mantingut estable. De fet, és la comarca demogràficament més estable de tot el Pirineu Català. Aquesta estabilitat s'ha assolit, en els darrers cent anys, després d'un llarg període de davallada (entre 1900 i 1940, arrel de la crisi agrícola), seguit, des dels anys 60, per un augment motivat per la consolidació turística de la comarca (SABARTÉS 1998:68-69). Però si

³¹ La idea de crisi s'ha vist reflectida també en contes, poesies, novel·les i obres de teatre d'autors que han escrit tenint present com a referent els Pirineus. L'antologia de Xavier Campillo (1993) serveix per introduir-se en el camp de la literatura. Per un panorama general de la bibliografia pirinenca del període que va del darrer quart del segle XIX fins a finals dels anys setanta del segle XX, és interessant un article conjunt de Llopart, Montmany i Pujadas (1980).

³² Comas i Pujadas han escrit diverses obres junts i per separat, que són exemple d'un tipus d'enfocament processual (1975; 1985; 1991b; 1994 i 1997) que després es troba, per exemple, en obres de Beltran (1995) o Roigé (1995).

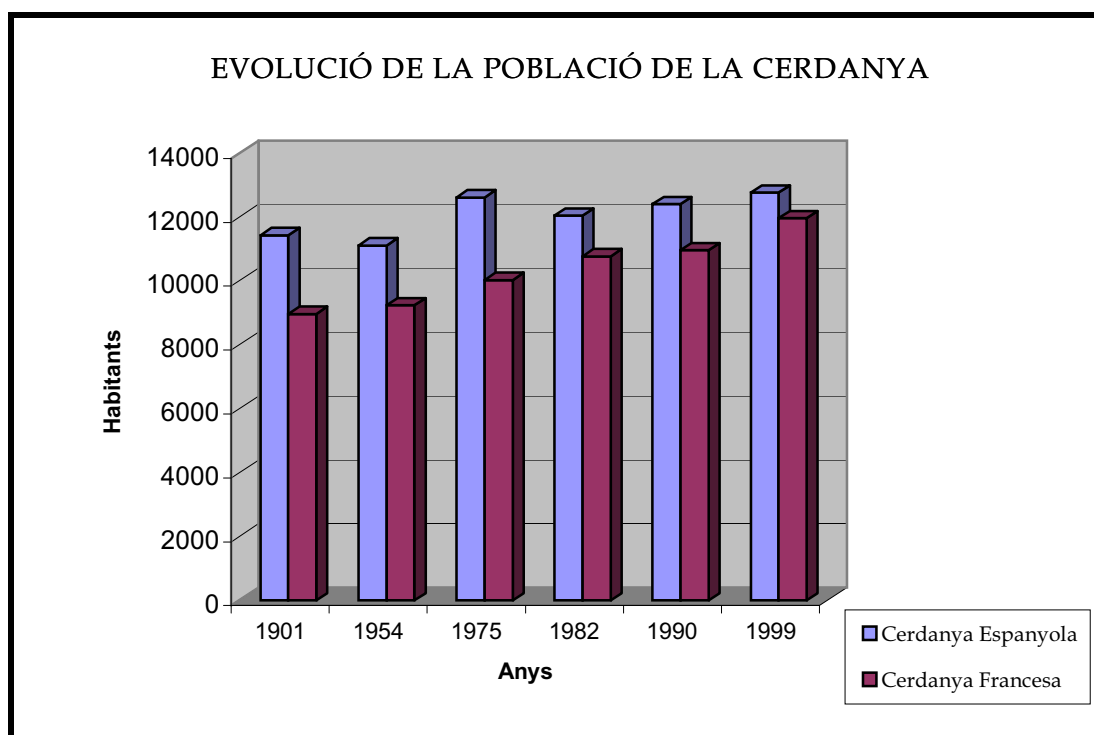
bé es pot dir que, en termes generals, hi ha hagut una tendència al manteniment de la població, hi ha pobles que s'han inclinat a aquest manteniment entre pèrdues i augments, mentre d'altres no han viscut la mateixa situació.

Entre les poblacions amb estabilització demogràfica, destaquen Puigcerdà i Font-romeu, els dos nuclis amb més habitants. Les poblacions de la plana també han tingut períodes de creixement que els han dut a un manteniment, tot i les pèrdues que han patit en altres períodes. En alguns casos s'ha conegut un guany de població. La seva situació geogràfica favorable (al fons de la plana) ha fet d'algunes d'aquestes poblacions indrets idonis per l'establiment de segones residències i per la concentració d'habitants abans establerts en poblacions situades a més alçada. Ambdós factors poden ser els causants, en alguns casos, del lleuger augment de població en les estadístiques. Tradicionalment, qui s'ha establert a la Cerdanya com a resident permanent o secundari ha trobat més adient viure al fons de la vall, i prop de Puigcerdà, que no pas en un poble de muntanya i lluny de la capital. En canvi, a les zones més elevades de la comarca (amb l'excepció de Font-romeu) s'han experimentat pèrdues, fins el punt que algun nucli ha quedat despoblat, i d'altres tot just ara es troben sortint del perill de desaparèixer, gràcies al desenvolupament d'establiments turístics i a l'arribada de neorurals (és el cas de Lles, per exemple).

Aquestes dades demogràfiques queden reflectides a continuació en les taules de les pàgines següents, i en la gràfica 1.

Taules capítol 3 (veure document corresponent)

Pel que fa a la població de la comarca, en termes absoluts, el cantó espanyol té més habitants que el francès. En la gràfica següent es pot veure aquesta diferència.

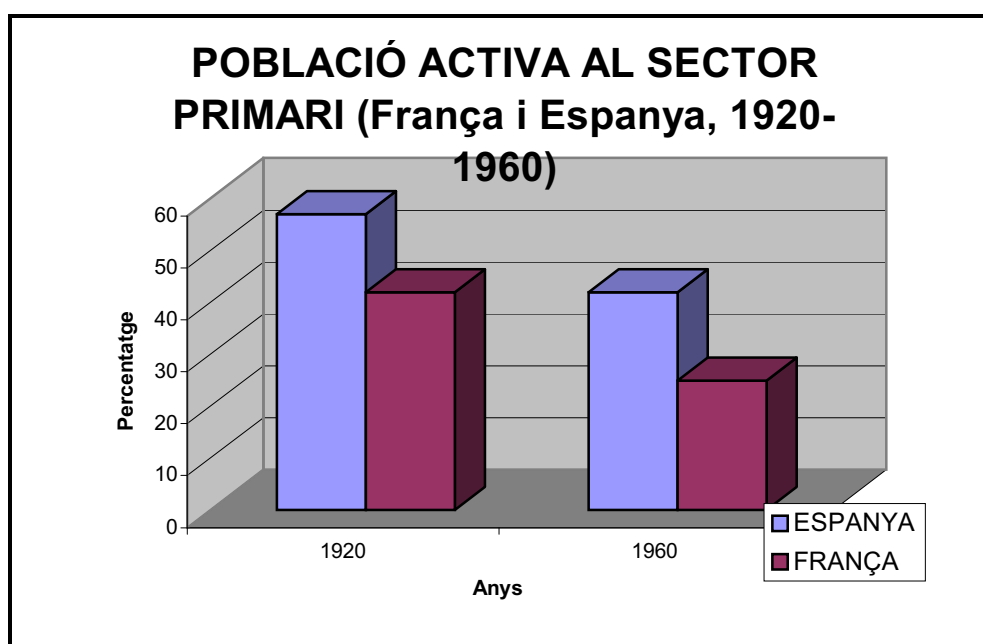
Gràfica 1. Elaboració pròpia a partir de dades de l'INSEE i l'IDESCAT

El contrast entre la Cerdanya francesa i l'espanyola és especialment clar pel cas de l'any 1975. La importància d'aquesta diferència rau en la presència d'immigrants a la Cerdanya espanyola, que en aquest període havien arribat a la comarca atrets per les oportunitats de treball que oferien el creixent sector terciari i la proximitat del territori francès. L'acord sobre treball fronterer, de 1961, signat entre Espanya i altres països, va promoure l'establiment d'aquesta població forana durant els anys seixanta i setanta. Aquestes persones van trobar llocs de treball en els sectors de la construcció i dels serveis.

De fet, construcció i turisme (i, en general, sector serveis) tenen un paper central en el nivell econòmic i demogràfic, i estan modificant considerablement el paisatge cerdà. Els anys seixanta, l'emigració de pobles pirinencs havia coincidit amb el progressiu

abandonament de l'agricultura i la ramaderia. El sector primari havia estat el més important arreu del Pirineu durant la primera meitat del segle XX. Però a partir de finals dels anys cinquanta, a la Cerdanya espanyola, i després de la Segona Guerra Mundial a la Cerdanya francesa, els que s'hi van voler quedar a viure van haver de triar entre l'adopció d'altres activitats econòmiques o la dedicació a una agroramaderia comercial i especialitzada, tot d'acord amb les exigències de l'economia de mercat capitalista. La tria no s'ha produït a l'uníson ni ha tingut els mateixos resultats a tot el Pirineu, però més tard o més d'hora s'ha estès pràcticament a tot arreu.

El descens de la dedicació a les activitats agrícoles i ramaderes no és específic de la Cerdanya i d'altres comarques pirinenques. Tant a França com a Espanya s'ha

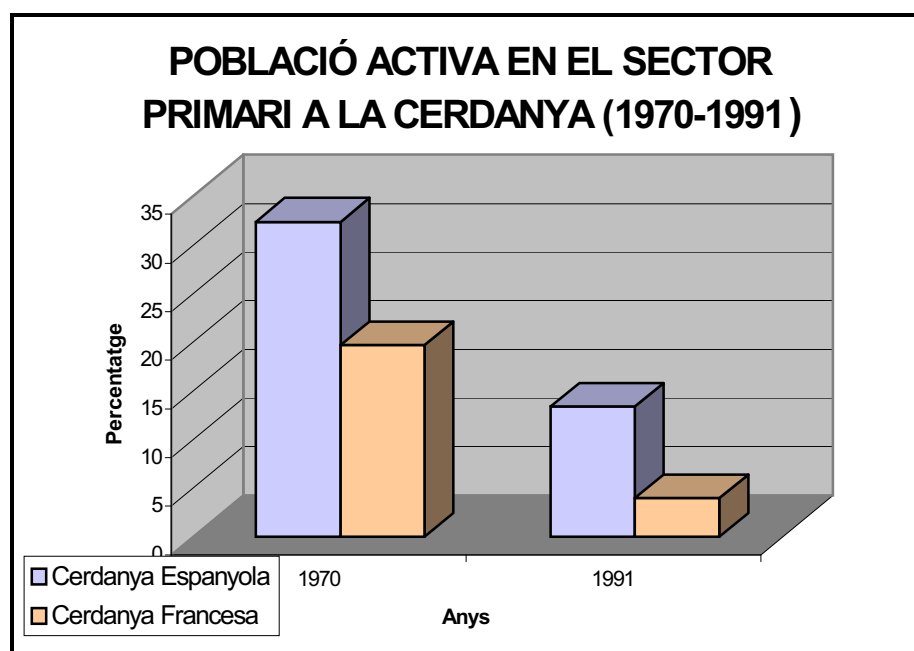

Gràfica 2. Elaboració pròpia a partir de dades de Rodríguez Osuna [1985:198] i de Priebe [1981:18])

registrat un descens de la dedicació al sector primari. Si bé hi ha un decalatge entre el descens a cadascun dels dos Estats, com es pot comprovar en la gràfica 2, la minva ha estat progressiva en tots dos casos. El 1920 el 42% de la població activa de França es dedicava a l'agricultura i quaranta anys més tard aquesta xifra

era encara del 25%, mentre que el 1920, a Espanya, la població activa en el sector era del 57% (PRIEBE 1981:18) i el 1960, del 42% (RODRÍGUEZ OSUNA 1985:198).

A la Cerdanya el descens del sector primari ha estat significatiu. El 1970, només una quarta part de la població activa de tota la comarca es dedicava al sector primari (26,1%). A la Cerdanya espanyola la proporció era major (32,4%) mentre a la Cerdanya francesa el percentatge era només del 19,7% (TULLA 1977:420; 1997:97). En aquell moment l'agricultura i ramaderia de la Cerdanya francesa havien entrat en un procés de regressió, mentre a la Cerdanya espanyola encara tenien un pes relativament important. Ja el 1991, el descens era clar: a la Cerdanya francesa la població activa en el sector primari és només del 4% i a la Cerdanya espanyola del 13,4%. Les dades queden clarament representades en la gràfica 3.

Gràfica 3. Elaboració pròpia a partir de dades de l'INSEE i de l'IDESCAT.

En poc menys de cinquanta anys, l'agricultura i sobretot la ramaderia de la Cerdanya han passat d'estar orientades a un mercat local i regional, amb una producció poc especialitzada, a l'especialització amb mires a un mercat d'ample abast. Més tard, la Cerdanya ha experimentat un auge del sector serveis

(particularment, turisme i, en el cas de la Cerdanya francesa, també centres sanitaris) i de la construcció (especialment de segones residències). De la producció agrícola orientada a l'ús o a l'intercanvi de curt abast, s'ha passat a la producció orientada plenament al mercat ampli i, després, a la venda de les terres i el paisatge cerdà, i tot això passant pel contraban, el treball fronterer i, en menor mesura, el comerç, com a fonts d'ingressos.

La Cerdanya s'ha vist econòmicament afavorida pel canvi als serveis i la construcció de segones residències. Segons dades de l'Institut d'Estadística de Catalunya (IDESCAT), el 1991 era la segona comarca del Principat amb més renda per càpita, darrera la Vall d'Aran (BONAL 1998:355). Segons un informe de la Caixa Catalunya, el 1999 a la banda de la comarca sota administració espanyola, la contribució de la construcció al PIB superava en més del doble la mitjana per aquest sector en tot el Principat. L'agricultura i la ramaderia, en canvi, no només no havien augmentat l'aportació al PIB, sinó que l'havien disminuït en un 1,19%. Amb tot, els beneficis de la construcció han fet de la Cerdanya espanyola una de les zones que té menys atur a tot el Principat (la taxa d'atur és un 0,9%, més baixa que la mitjana de la Comunitat Autònoma) (CAIXA CATALUNYA 2000). Pel que fa a la banda de la comarca que es troba en territori francès, la renda per càpita és aproximadament un 7% més alta que la mitjana de tot el DPO. I, encara que és un 10% inferior a la de 1984, i que ha experimentat constants alts i baixos en els darrers quinze anys, la diferència en comparació amb la resta del departament es manté (MANCEBO 1999:199).

Així doncs, la Cerdanya actual és un territori de serveis, amb un nivell de vida elevat, considerablement urbanitzada i a on el treball i l'ús del sòl han canviat força en relació a com eren fa cinquanta anys. Tota la comarca ha sofert transformacions fonamentals, les quals val la pena resseguir, començant pels elements que eren centrals en l'organització social, el primer quart del segle XX, i apuntar les transformacions que han patit en l'actualitat. Caldrà, a més, presentar els fonaments del pas d'una Cerdanya que tenia com a base productiva l'activitat

agropecuària, a una Cerdanya urbanitzada i terciaritzada. El que succintament vull descriure en aquest capítol i el següent és un procés de substitució cultural, econòmica i social, arrelat en la penetració de l'Estat i d'inversors privats de fora la comarca. Un procés que duu a una major dependència econòmica i política de la Cerdanya respecte d'altres centres i que, en bona mesura, s'havia iniciat ja els segles XVIII i XIX amb la industrialització experimentada al Principat de Catalunya i, en menor mesura, al Rosselló.

Proposo iniciar la presentació per un primer element essencial en la socialització dels cerdans i en la constitució, funcionament i reproducció de la seva societat, i en l'estructuració de la seva producció econòmica: la casa (i la família), per passar després al context de la comunitat, espai de participació social més ampli i a la vall com a següent element aglutinant. Tots tres eren espais bàsics de referència en el context d'una economia agropecuària sobre la qual giraven les bases d'existència de les comunitats de tota la Cerdanya, a principis de segle. El comerç, l'artesanat, el contraban i una indústria més o menys incipient acabaven de configurar el paisatge econòmic cerdà. Continuaré l'anàlisi presentant el procés de terciarització i urbanització de la comarca, i el canvi general en l'activitat agropecuària. Deixaré pel proper capítol la reflexió sobre la dependència política, i el paper dels Estats i la construcció europea. Són elements que configuren un procés que cal comprendre per entendre aquesta tesi.

3.1. Cases, comunitats i valls. La reproducció d'un sistema socioeconòmic autòcton (principis del segle XX)

A la Cerdanya "casa" designa els qui viuen en un mateix edifici (família) i que ostenten un patrimoni material (terres, edificis, eines...), i un patrimoni simbòlic (nom, posició social...) que es transmet de generació en generació en base a unes determinades regles. Aquesta és una concepció que remet a la caracterització d'una institució d'importància central per la vida social de les comunitats rurals, i

que significa un ús ampli del mot "casa", que es contraposa així al que seria un ús restringit del concepte, aplicat únicament a l'edifici en què hom viu. Casa es pot utilitzar per fer referència a objectes i a persones, i a tots ells els pot conferir un determinat valor (COMAS D'ARGEMIR 1980:30; BARRERA 1990:430; 237; ESTRADA 1993:312).

Com a institució, la casa és una unitat de producció i consum que s'organitza sobre la base dels membres que componen el grup domèstic, i és també una unitat de reproducció social, en el sentit que sobre ella s'organitza la reproducció biològica (naixement dels fills i col·laboració amb ells perquè també en puguin tenir), l'organització del sistema de transmissió de béns materials i simbòlics i l'accés a recursos regulats socialment fora de la mateixa unitat domèstica. I a més, la casa és font d'identitat per persones que en ella i per ella poden ser identificades i ubicades en una posició social (BARRERA 1990:238-239). La casa esdevé, doncs, la clau de volta del manteniment i continuïtat de l'accés dels individus a la participació en l'explotació dels recursos, i en la vida social, al Pirineu (com en altres societats del nord de la Península Ibèrica).

La casa esdevenia, en el cas de la Cerdanya del primer quart del segle XX, el centre de l'estructura social i econòmica, perquè produïa pràcticament totes les relacions socials dels individus omplint-los a ells de sentit i d'importància. Tot girava al seu voltant. Salvant les nombroses i substancials diferències, el cas de la Cerdanya té paral·lelismes amb allò que Maurice Godelier ha explicat sobre les bandes de caçador-recol·lectors. Formar part d'una unitat domèstica ha estat imprescindible perquè els individus hagin pogut realitzar una apropiació abstracta (amb la propietat) i concreta (amb el procés laboral) de la naturalesa. Ocupar un lloc en les relacions de parentiu significa tenir certa condició social que permetrà accedir, o no, a la propietat de béns i recursos, i a la vegada és la base de l'organització social dels individus en l'explotació i la distribució dels recursos (GODELIER 1990:168).

És cert que a la Cerdanya de principis del segle XX, més enllà de la unitat domèstica hi havia una organització comunitària i la presència d'un poder polític que tenien el seu paper en la inclusió dels individus en un context social, polític i econòmic molt més ampli. Només això ja serveix per distanciar el cas de Godelier del que he investigat. De fet, el mateix sistema de producció agroramader ja té importants diferències en comparació a la caça-recol·lecció, i més en una economia amb una tendència progressiva d'orientació al mercat, com la de la Cerdanya d'aquell moment. No obstant, a través de la institució de la casa, el parentiu tenia a les comunitats cerdanes de principis de segle XX un lloc central en l'economia i la societat, anàleg al que presenta Godelier. La identitat dels cerdans i la seva participació en la comunitat en què residien anava directament lligada a la posició social que els atorgava la casa. L'obtenció de recursos en la societat cerdana passava per la casa, encara que hi havia algunes excepcions a les quals faré referència més endavant.

La casa (entesa, ara, com a edifici) estava habitada per consanguinis o afins. S'hi podien trobar fins a tres generacions treballant-hi i residint-hi, i tant el treball que feien les dones com el dels homes era domèstic. Totes les tasques tenien una vessant d'orientació de la producció a l'ús. Sobre la base de la casa, s'organitzava tota l'activitat bo i seguint una orientació que podia perseguir el simple objectiu d'assolir uns mínims. Tanmateix, aquests mínims eren objectiu d'algunes cases que produïen pràcticament només els mínims necessaris per a subsistir. Les cases que tenien més ingressos podien arribar a acumular una certa quantitat d'excedent, de manera que podien orientar la producció vers la mobilitat social i l'acumulació de riquesa. És a dir que l'objectiu podia ser mantenir i augmentar un patrimoni material i simbòlic, i, en conseqüència, conservar o millorar una posició social.

La industrialització al Principat s'havia iniciat cent anys endarrera, i alguns dels seus protagonistes provenien de cases amb propietats agrícoles. La disposició de rendes agràries havia fet que els germans fradisterns que establien noves unitats

domèstiques poguessin disposar d'un capital monetari a invertir i que aconseguissin acumular riquesa i ascendir socialment. Com explica Andrés Barrera:

El capital monetario adquiere la forma de rentas que se acumulan en manos de los *propietaris*. Parte de tales rentas se transformará en dotes para los segundones, pudiendo el resto emplearse en mejorar la explotación agraria familiar, o bien en empeños comerciales e industriales fuera del sector agrario (BARRERA 1990:30)

La inversió en nous negocis podia facilitar l'acumulació de noves rendes, aquest cop fora de l'explotació agrària, i en mans dels fills no hereus. Hi havia, doncs, una transformació de capitalista en rendista que equivalia al pas d'home ric a "senyor". En el seu estudi sobre la burgesia i l'aristocràcia barcelonina dels segles XIX i XX, Gary W. McDonogh (1989) mostra alguns casos de famílies el capital de les quals va servir per la fundació i creixement d'indústries. Antics comerços i establiments artesanals o una acumulació de diners en negocis d'ultramar eren l'origen d'aquest capital. En la seva presentació dels casos, no hi ha cap referència explícita a famílies que invertissin en noves indústries un capital procedent d'explotacions agrícoles però l'autor va observar que molts dels fundadors de les famílies industrials del segle XIX procedien del camp (McDONOGH 1989:154). Una observació que també havia fet l'historiador Antoni Jutglar, el qual, a més, va trobar casos d'industrials originaris de la Cerdanya. Concretament va destacar l'exemple de Valentí Esparó i Giralt, originari de Llívia (Cerdanya espanyola), d'on va marxar entre finals del segle XVIII i principis del XIX, per establir-se, com a comerciant, a Barcelona (JUTGLAR 1966:157-158). Allà es casà amb una filla de l'industrial de Sallent Josep Bonaplata, qui el 1832 havia estat un dels fundadors de "El Vapor", la primera fàbrica tèxtil amb maquinària de vapor a Espanya. Valentí Esparó va acabar essent un dels accionistes fundadors de "La Maquinista Terrestre y Marítima", a mitjans del segle XIX, i en el terreny polític va arribar a alcalde de Barcelona el 1850-51. Casos com aquest es van seguir donant fins a principis del segle XX, paral·lelament al procés d'industrialització que va afectar moltes ciutats del Principat, i especialment, Barcelona i la seva àrea més propera.

Un altre exemple, és el de Bartomeu Lledós, fill d'una casa benestant de la localitat cerdana francesa d'Er. Es va casar a Barcelona amb Alina Pagès, cunyada d'industrials del sector tèxtil de Sabadell, va entrar, així, en negocis en el sector, a Barcelona, a la vegada que mantenia lligams amb la Cerdanya. A més de mantenir-hi residència i propietats, hi va desenvolupar una carrera política que el va dur a ser *maire* d'Er (1929-43 i 1944-51), president del consell d' *Arrondissement* de Prada (1931-37) i Conseller General dels Pirineus Orientals pel cantó de Sallagosa (1945-1951), càrrecs que van tenir a veure amb els contactes que mantenia amb membres del govern de París (BALENT 1997:137-138).

Casos semblants als de Valentí Esparó i Bartomeu Lledós es van donar arreu de les comarques catalanes. Es començava deixant total o parcialment una casa i propietat agrícola per a dedicar-se a empreses comercials i artesanals a Barcelona o rodalies. Com en el cas d'Esparó, el casament amb la filla d'un empresari podia esdevenir la porta d'accés al món industrial i la futura acumulació de rendes. Com veurem més endavant, l'emigració definitiva o temporal era una estratègia freqüent en moltes cases. Alliberava membres de la unitat domèstica que no hi podien romandre, i de passada podia proporcionar capital o mà d'obra per a empreses endegades a la ciutat. Es configurava una situació de contacte entre camp i ciutat, que es concretava amb el desplaçament dels fills fradisterns que acabaven fundant empreses (JUTGLAR 1966:157). Com ha explicat Pierre Vilar, ja des del segle XVIII l'aplicació del dret familiar català a les grans masies va afavorir la diversificació de l'economia, la qual es va reflectir en l'establiment de comerços, tallers i despatxos a les ciutats, per part d'emigrants procedents de cases rurals. Aquest fet fou especialment punyent en el cas de Barcelona:

(...) l'esperit d'empresa s'ha recolzat en els peculis enduts pels fradisterns que deixen la masia, i més d'una vegada (...) els pagesos s'han interessat en els negocis de llurs fills, els han garantits, n'han tret per llur banda algun benefici. Nova prova de la potent *unitat* entre les diverses branques de l'economia regional. Petit comerç i gran comerç, fabricacions artesanals i indústria moderna neixen arreu alhora. Però Barcelona, menys encara que qualsevol altra ciutat o poble, viu d'ella mateixa i sobre ella mateixa: tots els

exemples que hem citat mesuren el que ha manllevat a la muntanya més llunyana, a les masies campestres més aïllades (VILAR 1964:565)

Però també els hereus podien acabar deixant de treballar i residir a la “masada”³³ per dedicar-se a administrar-la des d’una altra residència, generalment a una ciutat. Aleshores les propietats agrícoles eren arrendades, i el propietari recollia una part estipulada del producte. Les rendes servien per a noves inversions en indústries o comerços o, simplement, es mantenien en mans d’individus que havien passat a desenvolupar professions liberals³⁴. La propietat arrendada continuava passant a un hereu que solia mantenir el contracte, i la situació d’administració allunyada.

Aquests emigrants (i els seus descendents) quan tornaven al camp podien ésser considerats “senyors”. De fet, en molts casos no s’abandonava definitivament l’indret d’origen. Es podia mantenir la propietat d’una masada en una zona rural, i l’existència d’un contracte d’arrendament podia fer que calgués visitar-la, de tant en tant, per a recollir el producte. Aquests viatges no eren esporàdics. Els “senyors” solien fer una estada a la seva “casa de camp” que, d’aquesta forma, es convertia per a ells en una segona residència. La Cerdanya va ser un lloc d’estiueig, com a mínim, des de la segona meitat del segle XIX, i els “senyors” el practicaven. Passaven els mesos de bon temps a la comarca, en les seves “torres”, “quintes”, “chateaux” o “xalets”. Aquests eren els noms aplicats a les segones residències d’aquells individus adinerats, que no eren necessàriament terratinents. Tots aquests “senyors”, propietaris absentistes o simplement estiuejants il·lustres, composaven la cúspide de l’estratificació social. Darrera d’ells hi havia aquells qui explotaven els seus camps en arrendament.

³³ Aquest és el terme que designa, a la Cerdanya, la casa -edifici- que habita una família, acompanyat de terres cultivables que l’envolten. En altres indrets de Catalunya s’utilitzen els sinònims “masia” o “mas”. Aquests darrers són els termes que emprà, per exemple, Andrés Barrera (1990). Una “masada” es troba generalment fora dels nuclis concentrats de població.

³⁴ Entenc per professió liberal aquella que comporta una autonomia a nivell laboral, i en el desenvolupament de la qual tenen un paper central les activitats intel·lectuals. Un tipus de professió que pot proporcionar a qui la desenvolupa una posició social elevada.

Si els “senyors” (o els “amos”) no treballaven en l'explotació, el cas d'aquells qui els seguien en l'escala social era diferent. Hi havia qui treballava les seves propietats i també qui treballava en les explotacions d'altres propietaris. Tenien en comú que les tasques eren responsabilitat de tots els membres de la unitat domèstica. De vegades els qui treballaven per altri residien en aquella casa en què desenvolupaven les seves tasques. Aquesta gent treballava als camps i amb el bestiar, i sovint no eren ni consanguinis ni afins d'aquelles persones amb qui i per qui treballaven. Concretament, les cases que en tenien, podien allotjar el servei (mossos, criades...). En alguns casos es tractava d'individus que havien estat acollits després d'un afillament, per acord amb d'altres famílies o, simplement, per contracte (VIOLANT 1985:322-323). Tots plegats formaven part d'una casa, però no compartien exactament la mateixa posició social.

A la Cerdanya, una estratègia freqüent era l'emigració estacional, que solia seguir el cicle anual del treball a l'explotació agropequària. L'hivern i l'estiu eren dues èpoques de fort contrast. Durant el primer, era impossible treballar a l'aire lliure; durant el segon, es donaven les millors condicions per a fer-ho. A l'hivern, en el cas que es tingués bestiar oví, es practicava una transhumància descendent de llarga o mitjana distància, cap a zones de pastures més baixes (GÓMEZ-IBÁÑEZ 1975:26; VILA 1984:125-126). Els recorreguts eren en direcció a les planes de l'Urgell o del Rosselló, al Languedoc, o en altres casos al Penedès o al Maresme³⁵ (VIOLANT 1985:381; RENDU/CAMPMAJÓ 1992). A l'estiu el bestiar pasturava a les terres altes dels termes cerdans. En el cas del bestiar equí i boví es donava el mateix moviment ascendent i descendent, amb un recorregut de menor distància, i amb una estabulació hivernal prop de casa. El moviment de bestiar, ascendent o

³⁵ Ramon Violant explicava, el 1949, que el Maresme i Barcelona eren zones de transhumància més recents, mentre que Urgell i Rosselló eren zona de transhumància en el passat. En les entrevistes que he realitzat les referències més freqüents han estat a la zona del Rosselló i la del Languedoc. Pel que fa l'Urgell he trobat una referència de *La Voz del Pirineo*, datada el 1895, en la qual es parlava del pas per Puigcerdà de nombrosos ramats procedents de la Cerdanya francesa i que es dirigien a la plana de l'Urgell (*La Voz del Pirineo*, 10-11-1889).

descendent, estival o hivernal, sovint implicava que es creués la frontera internacional.

Els pastors de ramat oví passaven els hiverns en terra baixa amb el ramat, a diferència del que passava amb els qui es dedicaven al bestiar gros, que podien deixar-lo a casa. Allí en podien tenir cura els vailets i l'altra gent que es quedava. Fills i filles protagonitzaven una migració estacional que facilitava a les famílies uns ingressos addicionals (GÓMEZ-IBÁÑEZ 1975:123), i que formava part de les estratègies de producció. Altrament, podia significar un coneixement de la realitat urbana, del món de fora el poble, tot i que es practicava amb la mirada en el lloc d'origen (WEBER 1976:282-83). Era, en fi, una pràctica fonamental per l'equilibri intern del sistema, davant situacions de diferència entre unitats domèstiques (ASSIER-ANDRIEU 1986:105), i al mateix temps facilitava el manteniment de la dinàmica de reproducció social, a través de les cases. En aquesta línia, en alguns indrets del Pirineu s'han documentat casos en què els hereus van practicar la migració estacional per tal de poder pagar la dot als germans (DOUGLASS 1977; VIOLANT 1985).

Les migracions periòdiques es donaven cap a la plana rossellonesa, per treballar a la verema, (TULLA 1977:414) o sovint també cap a les terres baixes del Principat de Catalunya. Aleshores es "baixava" a fer de "peraire" (matalasser), o carboner, cap a Vic o el Vallès. Predominava com a destinació Barcelona, tradicional origen també de "tonaires" (esquiladors) i, sobretot, de cansaladers i vaquers. Una altra possibilitat consistia a anar a la ciutat comtal per a treballar en indústries i tallers o servint en comerços, hotels o restaurants. Es dona el fet que Barcelona era el punt al qual es dirigien joves cabalers de tota la Cerdanya (BROUSSE 1906:55; VILA 1984:156-158; BRAGULAT 1969:26; PUJADAS et alii 1999:144; TULLA 1977:411).

En l'estudi de diversos casos arreu del Pirineu, s'ha vist com a la casa es podia centralitzar la propietat dels mitjans de producció i la força de treball. Era essencial

regular el nombre de productors i de consumidors, i fer que la propietat no es partís mai pel canvi de mans d'una generació a una altra. La forma de família troncal representava el model ideal i els seus puntals eren les regles de filiació, residència, descendència i herència (COMAS D'ARGEMIR e.p.; ESTRADA 1989:22 i 1994:100). La transmissió del patrimoni (i també la de les relacions de producció) esdevenia el mitjà pel qual es desenvolupava la reproducció del sistema social, i la posició que hom ocupava respecte aquesta transmissió era el que definia el seu lloc dins la jerarquia de la casa, la seva participació en el treball i els drets i obligacions que tenia en relació als béns i les persones (COMAS D'ARGEMIR 1980:30-31; CONTRERAS 1991:369; ESTRADA 1994:104). La casa esdevenia el "per què" i el "com" es feien les coses, era tot un àmbit normatiu i de possibilitats per als individus, sempre que no sortissin de la seva supeditació a ella.

Aquest esquema de troncalitat incorporava com a recurs l'arrendament de propietats per part d'algun dels fills o, en el cas que fossin descendents d'arrendadors, la continuïtat de l'arrendament. Hi havia vinculacions de patronatge entre "amos" i arrendadors. En la mesura que els propietaris podien tenir terrenys i cases a tots dos costats de la frontera, la situació podia comportar una mobilitat transfronterera dels arrendadors i/o de la seva descendència, si s'arrendava una propietat diferent. D'altra banda, si els propietaris eren residents a una banda de la frontera i tenien la masada a l'altra, es pot dir que les relacions de patronatge traspassaven la línia de demarcació internacional.

A la casa els fills eren els qui havien de fer-se càrrec de la unitat de producció quan els pares els deixessin pas. Eren educats en un sentit de reproducció del sistema. L'aprenentatge de tot el que era necessari perquè es pogués viure es feia, a principis de segle, en la mateixa unitat domèstica i en l'escola del mateix poble, o d'un poble proper. Com veurem més endavant, l'escolarització ha tingut un desenvolupament més prematur a la Cerdanya francesa que a la Cerdanya

espanyola, però a principis de segle, l'activitat ramadera i agrícola limitava el temps d'instrucció per a molts nens i nenes arreu de la comarca:

L'escola, sobretot a la muntanya, no funciona de veritat més que a l'hivern. L'inspector primari Taillefer visita, l'octubre de 1882, l'escola de Caudiès, al Capcir: «Aquesta escola està completament desorganitzada, com totes les del Capcir i de la Cerdanya. Els infants no la freqüenten més que durant els mesos d'hivern, quan el bestiar roman estabulat. Els 17 infants inscrits vindran un dia, o un dia i mig per setmana (...)» (FRENAY 1990:XXIV)

A Câldegues, «la freqüentació només és regular durant els mesos de novembre, desembre, gener i febrer. Durant els altres mesos (...) els fills de pares poc acomodats i d'agricultors pobres, deixen l'escola per lliurar-se als treballs agrícoles o per guardar el bestiar ». A Palau, «els alumnes falten molt sovint durant la collita, és a dir, al juny i al juliol, i durant la sembra i la recol·lecta de patates, a octubre i novembre (BLANCHON 1973a:21)

A principis del segle XX l'horari escolar s'acomplia de forma poc escrupolosa. Els infants havien de fer algunes feines a casa. Tenir cura del bestiar era sovint ocupació seva. Això de vegades escurçava l'horari d'assistència a classe:

(...) al dematí anava a escola i a migdia arribant a casa, a les onze, perquè sortíem a les onze antes d'escola, tenia ja el bastó a punt i les eugues sacades a l'era, per anar a guardar les eugues a la tarda (E-93 [H-Gp-1-Cee])

Nosotros els nostros pares, a estudi ens hi havien fet anar sempre que hi vien pogut. Ara, no vol dir que, miri, venia la primavera, que ja es vien d'anar a guardar els xais... T'ho havies de treure de l'esquena, eh! De vegades en vés de sortir a les dotze que sortíem, ens feien sortir a les onze. Però que ja tenies la feina que havies de fer, i l'endemà vies de torna-hi a anar i t'ho deixaven fer (E-70 [D-Gc-3-Cee])

Una ullada a les biografies de cerdans que el primer terç del segle XX tenien entre cinc i catorze anys evidencia que l'escolarització era generalitzada a tota la comarca, si bé l'assistència dels fills de pagesos a l'escola podia estar en funció de les necessitats de la casa, com explica aquest informant, resident a Eina (Cerdanya francesa), i nascut el 1923:

Abans hi havia cases (...) que encara hi havia gent del meu temps que tenien feina a casa i a estudi només hi anaven una mica a l'hivern. I a la primavera quan havien de guardar el bestiar ja no hi anaven (...) Si hi havia feina a casa, s'ha acabat. Ara a l'hivern anava bé, però a l'estiu havien d'anar a guardar les vaques i tenien això i tenien allò (...) Jo hi havia anat tot l'any,

però jo havia vist cases de pagès que hi havia xicots que venien només dos o tres mesos a l'hivern i de vegades els hi deien als seus pares que era llàstima (...) A partir de llavors ja va venir una altra cosa (E-95 [H-Gp-2-Cef] i B [D-Gp-3-Cef])

En qualsevol cas, fos durant més o menys temps, els infants eren escolaritzats cada curs, fins que arribaven als deu o dotze anys, moment en què es considerava que ja podien dedicar-se al treball. Com explica una dona de Guils, filla de pagesos:

(...) emprés hi via pas estudis com ara. Ara tothom va a escola. Antes no... hi via un estudi i naven a estudi quan tenien temps... Però els que podien treballar que tenien deu anys tothom treballava... (E 77(B) [D-Gp-2-F])

Els infants eren socialitzats per continuar les activitats, en un marc normatiu en què es privilegiava l'interès de la casa per sobre qualsevol altre. En èpoques en què calia mà d'obra això podia significar posar l'escola en un segon pla. De tota manera, la situació era més pròpia de cases de masovers, de petits propietaris o de cases sense propietat. En altres casos les exigències eren diferents:

(...) ens llevàvem al dematí i a les vuit hi entràvem, a les vuit de l'hora vella, eh! Bueno, emprés ja començàvem d'agafar, a l'hivern, una mica de llenya per fer foc a l'estudi, perquè no hi havia pas més calefacció allà, eh! Havíem de portar... cada un, havíem de portar una estella o dos per fer foc (...) de casa. I emprés a mitja... a les deu teníem un mossec de pa, al mitja tornàvem a sortir, a les dues tornàvem a entrar i a les quatre sortíem. A les quatre, quan sortíem, la... arramassar llenya o fer algo allà a casa. Sempre els pares et deien quelcom. I el dijous... el dijous, treballar amb les vaques, i a l'estiu guardar vaques i girar herba i tot... I per les vacances, quan teníem vacances, a l'estiu a girar herba i plegar herba (E-108 [H-Gp-2-Cef])

Aquest fill de serrador de Palau (Cerdanya francesa) havia de compaginar escola i feines a casa seva, però assistia a les classes durant bona part de l'hivern. Hi havia una feina a fer en camps, però no tanta, donat que la seva casa no era principalment agrícola i ramadera. En altres cases hi havia prou ingressos com per pagar mà d'obra de fora la unitat domèstica, i aleshores els infants podien anar a escola més temps.

A partir dels anys trenta, a la Cerdanya francesa es va iniciar un doble procés d'expulsió de mà d'obra dels camps i d'interès per altres ocupacions, fora de l'explotació domèstica. Ocupacions que es podien realitzar després d'haver finalitzat uns estudis i per les quals era imprescindible haver assistit força temps a l'escola. El seu desenvolupament implicava l'obtenció d'un salari i tota una concepció més individualitzada del treball. El procés s'aniria desenvolupant posteriorment a la Cerdanya espanyola. Però a principis de segle aquests casos no eren els més nombrosos. Aleshores es partia de la condició bàsica que l'interès i el bé de la casa passessin per sobre els interessos i el bé de cadascun dels seus membres, en tant que individus.

Arreu del Pirineu, i a on ha predominat el model troncal, la supeditació de l'individu a la casa s'ha posat de manifest en les estratègies matrimonials, que han anat encaminades a un manteniment del patrimoni (BARRERA 1990:148-150; COMAS D'ARGEMIR 1980:28; COMAS D'ARGEMIR/PUJADAS 1994:29) i també de l'equilibri entre productors i consumidors (COMAS D'ARGEMIR 1980:32). A principis de segle XX, hom es casava amb qui es creia convenient, o fins i tot no es casava, depenent de l'interès de la casa que, en definitiva, esdevenia la unitat de referència bàsica, i a la qual es devia la pròpia existència. L'elecció de cònjuge s'efectuava, doncs, en funció de les exigències familiars però també del sentiment. De fet, era resultat, sobretot, del procés de socialització dels individus (ESTRADA/ROIGÉ/ BELTRAN 1993:12).

Les estratègies matrimonials tenien molt a veure amb el patrimoni que hom posseïa, i la norma ideal es podia seguir si es tenia prou patrimoni com per a fer-ho. Però en els casos en què no es tenia prou propietats, no se seguia l'ideal de troncalitat i herència indivisa. De fet, la pràctica distava de la realitat, en la mesura en què la normativa hereditària era seguida més escrupolosament per les cases que es trobaven en la cúspide de l'estratificació social (COMAS D'ARGEMIR 1980:41). Quan no era així, l'herència podia més fàcilment recaure sobre fills o

filles que, segons la norma, n'havien de restar exclosos. La base d'aquestes excepcions es trobava en el fet que els qui havien d'heretar el patrimoni estaven cercant ingressos fora de l'explotació. Aquest és un tipus de situació que Dolors Comas d'Argemir va estudiar pel cas del Pirineu Aragonès, a on l'estructura social es caracteritzava per un marcat contrast entre cases riques i cases pobres, de forma que les primeres podien seguir la norma mentre en les darreres es veien més excepcions (COMAS D'ARGEMIR 1980:50).

Andrés Barrera ha mostrat com en determinats indrets del Principat el compliment de la norma es dona amb més freqüència. Concretament, ha extrapolat els resultats obtinguts en l'estudi estadístic i genealògic d'una població Osonenca a la resta de l'anomenada "Catalunya Vella", de la qual forma part el Pirineu català, i ha conclòs que les regles hereditàries i successòries s'acomplien en la gran majoria dels casos. L'autor atribueix la diferència entre els casos aragonès i català a la inexistència, en el primer, de la dicotomia masover/propietari, que té una forta implantació a les comarques de la Catalunya Vella (BARRERA 1990:70).

L'existència d'importantes extensions de terreny a la plana va facilitar que en l'estructura social d'algunes comunitats cerdanes de principis de segle també tingués un pes substancial la presència de masovers. Aquesta situació s'ha mantingut durant molts anys. Un cas significatiu és la població de Santa Llocaia, una de les que té més extensió de terreny cultivable a tota la comarca. Es tracta d'una petita comuna francesa de 140 habitants, entre els quals es comptabilitzen alguns dels qui resideixen en els xalets i cases adossades que s'han estat construïnt en els darrers anys. Segons les dades de l'INSEE d'ocupació per sectors per l'any 1990, el 25% de la població és dedicava a l'agricultura i la ramaderia. Una xifra prou significativa si es compara amb el 4% de cerdans francesos que treballaven al sector primari, el 1990.

A partir de diverses entrevistes amb persones d'aquesta comuna es pot entrar més en detall en el cas de les cases que hi tenen propietats agrícoles, i elaborar un cens aproximatiu de l'evolució del nombre de propietats i de la seva reproducció com a explotacions agropequàries. A Santa Llocaia, les famílies han estat propietàries o arrendadores. En altres poblacions cerdanes es podria trobar una major diversitat de casos. Amb tot, he triat aquest cas perquè es tracta d'una de les comunes amb major quantitat de sòl agrícola. És un exemple de la Cerdanya francesa, però que podria ser similar al que representarien poblacions de la plana a la Cerdanya espanyola. La taula 3 sintetitza la situació de les dotze cases el 1955 i el 1998, posant un èmfasi especial en l'estat i extensió de les propietats agrícoles, i a la vegada tenint en compte el pas de la propietat entre generacions.

	1955		1998	
	SI	NO	SI	NO
EXPLOTACIÓ	12	0	10	2
ARRENDAMENT	7	5	3	9
PROPIETARI ABSENTISTA	7	5	3	9
PERSPECTIVA DE CONTINUÏTAT	12	0	2	10
AGRUPAMENT DE PROPIETARIS	-	-	8	4
TOTAL EXPLOTACIONS	12		12	

Taula 3. Propietats agrícoles a Santa Llocaia (Font: Elaborat a partir d'entrevistes).

El 1955, a la comuna hi havia propietaris absentistes i arrendadors. El 1998, es dona una tendència cap a l'apropiació de les terres a treballar. Així, es pot veure com en només dos casos s'ha continuat amb el règim d'arrendament, quan trenta anys endarrera els casos eren set. En relació a la menor importància dels arrendaments hi ha la de la propietat absentista. El 1955 Santa Llocaia comptava tantes explotacions treballades pels mateixos propietaris o arrendadors com explotacions amb propietaris que no les treballaven, i que residien més o menys lluny de la propietat (i principalment a Barcelona). Trenta anys més tard el nombre d'aquest tipus de propietats s'ha reduït. Només resta un propietari absentista amb residència a Barcelona. Els altres dos absentistes viuen en

poblacions properes a Santa Llocaia. Una de les finques que entraven en aquest capítol, el 1955 (Cal Mateu), ha deixat d'ésser explotada pels propietaris i ha estat venuda a agents externs a la comuna. Les altres han anat essent comprades per altres propietaris o bé els qui eren absentistes han passat a explotar-les de forma més o menys directa.

Un tercer gran factor a considerar és la perspectiva de continuïtat de les explotacions en mans del mateix propietari. La situació de 1998 contrasta força amb la de 1955. En uns casos no hi ha perspectiva que els fills dels propietaris que treballen les terres continuïn amb les explotacions, i en altres no està clar si es mantindrà la indivisibilitat de les propietats. El futur de les explotacions pot passar actualment per la venda de les terres o pel seu arrendament, i per una redefinició del perfil dels propietaris, avui majoritàriament individus que treballen la terra. Una opció seria obtenir guanys de la reconversió de camps en terrenys urbanitzables, però la legislació francesa la dificulta.

Precisament l'agrupament de propietaris de Santa Llocaia (*Groupement Vall de Llous*) va néixer a principis dels anys noranta amb la intenció que els propietaris agrícoles poguessin participar en la conversió de terrenys agrícoles en construïbles. Els propietaris associats (pràcticament la totalitat dels de la comuna) van definir una zona de set hectàrees a construir. Cadascun d'ells havia de tenir una mateixa part d'aquella zona, i per això es van donar intercanvis de terres. Els propietaris que tenien més extensió en la nova zona la van repartir a altres propietaris a canvi de terres agrícoles seves, situades en altres indrets. Així, cada propietari va obtenir una part del nou terreny a construir. Amb aquest procediment es donava espai a la construcció d'urbanitzacions, en principi legalment emplaçades, i a la vegada es permetia que aquells propietaris que entressin en el programa d'agrupament poguessin obtenir guanys de la construcció de segones residències. La reconversió de terrenys per a la construcció

entra dins els processos de terciarització i urbanització, com veurem més endavant, i representa que la terra passi de mitjà de producció a mercaderia.

La majoria dels casos plantejats és d'explotacions amb més de 20 ha. de terreny. No tots els propietaris disposen d'aquesta quantitat de terra, i de fet hi ha gent que no en disposa, que en té poca i/o que n'ha d'arrendar. En el cas de Santa Llocaia, de les dotze cases del conjunt estudiat només dues no arriben a les deu hectàrees. En un cas, les terres ja havien estat venudes a d'altres propietaris, el 1998. En l'altre, el propietari ha entrat en el *Groupement Vall de Llous* la qual cosa li obre la porta a alguns guanys per venda de terrenys i podria significar la desaparició de la seva explotació. De fet, a tota la Cerdanya l'aparició creixent del turisme com a alternativa econòmica comportaria un canvi d'aquesta estratègia, com han apuntat Roigé, Estrada i Beltran pel cas de la Vall d'Aran (1993:106) i Comas d'Argemir pel d'Andorra (e.p.)³⁶. A la Cerdanya, com presentaré més endavant, els serveis (turisme i centres sanitaris o, com les anomenen a la Cerdanya, "Cases de salut") es van erigir en alternativa principal.

La terciarització de la comarca ha tingut un corol·lari en les estratègies hereditàries. A la Cerdanya francesa l'article 745 del Codi civil de Napolió (1804) havia prohibit l'herència indivisa, però els grans propietaris del cantó francès van aconseguir mantenir-la com a estratègia per a poder conservar les seves propietats intactes. Per aconseguir-ho van seguir un model interioritzat que estava ben lluny de les directrius del codi civil. L'estudi de Louis Assier-Andrieu sobre les pràctiques consuetudinàries a la comarca del Capcir, ben a prop de la Cerdanya³⁷, és un bon exemple de persistència de l'herència indivisa als territoris de

³⁶ Encara que en el cas d'Andorra s'ha de tenir també en compte el pes del conreu, fabricació i venda de tabac i, a la Vall d'Aran, la instal·lació d'hidroelèctriques.

³⁷ El Capcir limita amb el nord de la Cerdanya. La relació entre les dues comarques s'ha traduït en el fet que diversos organismes i institucions no són de "Cerdagne" o de "Capcir", sinó de "Cerdagne et Capcir". Un exemple és l'*Association Intersindicale de Cerdagne-Capcir*.

Catalunya, sota administració francesa. Aquesta norma successòria va ésser la principal en aquesta zona fins més d'un segle i mig després de la promulgació del Codi de Napolió. L'herència divisa s'erigiria com a predominant amb l'arribada de noves formes d'explotació del territori:

(...) La partició de l'herència no existeix concretament ni domina les pràctiques successorials, fins després de la dècada de 1960, quan es van implantar les formes turístiques d'explotació del territori i es van arribar a transformar les estructures de reproducció social que existien aleshores (ASSIER-ANDRIEU 1981:171)

La transgressió del codi civil s'efectuava amb l'ús de mecanismes propis del sistema d'herència divisa, autoritzats, doncs, pel codi mateix. Les pràctiques utilitzades anaven en tres línies. Una primera implicava l'establiment de contractes matrimonials, testaments i donacions en partició. La segona consistia a renunciar a drets legítims i als intercanvis i vendes destinats a reconstituir el patrimoni de la casa, un cop separat (ASSIER-ANDRIEU 1981:172). La tercera estratègia consistia a utilitzar l'existència de propietats "transfrontereres". Hi havia famílies a la Cerdanya francesa que tenien propietats a la Cerdanya espanyola, o en altres indrets de Catalunya. En aquests casos es podia donar a un sol descendent tota la propietat que tenien a la Cerdanya francesa, al·legant, davant l'Estat francès, que ja s'havien traspasat propietats "espanyoles" en herència als altres fills i que, per tant, ja havien rebut la part que els corresponia de tot el patrimoni a heretar. Aquesta situació ha facilitat que la gran propietat sobrevisqués el pas al segle XX a la banda francesa de la comarca, com ha explicat el geògraf Antoni Tulla (1981:274 i 824), i com relata un dels notaris que hi ha hagut a la Cerdanya francesa en els darrers cinquanta anys:

Allavorens n'hi havia una partida que se quedava lo que hi havia a Espanya, i l'altra partida de la família que se quedava lo que hi havia a França. Allavorens si hi havia el dret de ainesse, a l'ainat³⁸, allavontes ho feia arreglar pel notari d'Espanya. I el notari d'Espanya deia: "aquí no hi ha pas

³⁸ "Ainesse" significa primogenitura, en francès, i "ainat" és la catalanització del mot francès "ainé", que significa primogènit.

problema, no és el dret de l'ainat *parce que* els altres van tenir quelcom a Espanya" (E-101 [H-Gp-2-Caf])

La lògica hereditària s'imposava sobre la divisió fronterera en el terreny jurídic i la naturalesa fronterera de la Cerdanya hi facilitava l'existència *de facto* de l'herència indivisa. Per això moltes famílies espanyoles han posseït les propietats més grans de la Cerdanya francesa en diversos moments. A l'altra banda de la frontera les propietats se seguien transmetent de forma indivisa i no hi havia necessitat de seguir estratègies específicament destinades a justificar la indivisibilitat. La incorporació de propietats a heretar de la banda francesa no suposava res més que un afegit al total de l'herència a transmetre.

Però, com hem vist que indicava Assier-Andrieu, la terciarització de la comarca es tradueix en un canvi en la norma indivisa que operava *de facto*. La indivisibilitat del patrimoni va lligada al manteniment de l'activitat agropequària:

Es fa el tipus testament en el que normalment no s'assenyala un beneficiari sinó que es fa la fórmula "parts iguals", a vegades beneficien més a un que a un altre però no hi ha la pròpia institució d'hereu i casament en casa. Això ja no existeix. En determinats patrimonis rústics sí que es manté la unitat del patrimoni però és que ara, poder, el patrimoni rústic no és lo que més val, sinó que els dos hortets que tenen al costat de casa valen més que tota la resta de les finques (...) L'entrada a la Comunitat Europea també ha significat, no ho sé, però poder l'agricultura ha perdut una mica d'importància. El vacú, la llet i tot això ha deixat de tenir importància (...) En determinats patrimonis, i si els patrimonis són importants, i mantenen una capacitat econòmica d'explotació, aquests patrimonis tendeixen encara a conservar-se i a fer que allavorens la figura de l'hereu en aquest sentit sí continua mantenint-se, però són cada vegada menys (E-7 [H-Pg-3-E])

Actualment sovint es passa de la fórmula d'herència indivisa a la d'herència partida a parts iguals. D'alguna manera passa el que explica Louis Assier-Andrieu pel cas del Capcir. Les propietats es parteixen perquè els fills es puguin beneficiar de la seva venda (ASSIER-ANDRIEU 1981:176-180). A la Cerdanya també es dona la venda del patrimoni i el posterior repartiment dels beneficis entre els germans:

Em van fer hereu sí. Sí, a casa meva sempre s'ha fet això. Abans a totes les cases hi quedava l'hereu. Ara també acabarà desapareixent i desapareixerà

del tot. Al ser jo l'hereu el meu pare va assignar unes propietats als meus dos germans. Un em penso que ja se les ha venut, perquè ja és mort i el fills ja s'ho han patejat. I l'altre amb la seva dona viuen amb mi. El dia que em mori jo què faran? S'ho vendran seran els meus nebots. És un desastre, un desastre! Anàvem bé quan érem els germans. Ara ja hi ha hagut el nebots i cases i trossos que l'un s'ho ven cap aquí, que l'altre s'ho ven cap allà. Un desastre (E-32 [H-Lv-1-Cee])

La percepció de la venda del seu patrimoni que té aquest cerdà espanyol, agricultor i ramader, està relacionada amb una imatge de crisi de la pagesia, i es dona en un procés de canvi del sistema de reproducció social i de les relacions socials, un sistema en el qual tradicionalment la casa com a institució ha tingut un paper central, però que, a més, comportava una estructura social transfronterera.

Per les característiques orogràfiques de què he parlat més amunt, a la Cerdanya hi pot haver una extensió de terreny cultivable insòlita per ser, com és, una vall pirinenca³⁹. Per això les famílies cerdanes podien tenir prou extensió de terra en condicions com per poder fer del cereal, el farratge i, en menor quantitat, la pera i la patata, conreus amb un pes específic. D'aquesta manera, hi podia haver a la comarca cases amb grans propietats a la plana, com hem vist, sovint arrendades. La condició d'arrendador es podia heretar, i quan això passava es reproduïa el repartiment de la propietat i una part important de l'estructura social es mantenia impertorbada. Com que en alguns casos les famílies tenien propietats a una banda i altra de la frontera, no era estrany que els arrendadors poguessin passar d'una propietat arrendada a un cantó, a una altra que es trobava a l'altre cantó de la divisòria. Darrera aquesta pràctica hi havia relacions de patró client amb propietaris. Aquesta mobilitat d'arrendadors i, en general, les famílies

³⁹ És important especificar que estem parlant de la gran plana. En indrets més escarpats i valls més estretes com la vall de la Llavanera, la vall de Querol o a la zona de Batllia i Baridà, era més difícil trobar aquestes extensions. Els historiadors Joan Pous i Josep Maria Solé Sabaté han mostrat com precisament al Bellver dels anys trenta es donava un repartiment igualitari de la propietat (1988:13), que contrasta amb el cas, per exemple, de Santa Llocaia. Aquest darrer és un dels termes amb més extensió de terra cultivable de tota la comarca, i està situat a la plana, a on tradicionalment ha destacat l'existència de grans terratinents, com va apuntar Sahlins (1993:329) pels segles XVIII-XIX, i com s'ha posat de manifest en alguna de les entrevistes que he realitzat.

transfrontereres (de propietaris, d'arrendadors o d'altres categories) indiquen l'existència d'una continuïtat estructural, sobre la base de l'economia agropequària.

En els darrers cinquanta anys, la terciarització i la urbanització han implicat un canvi progressiu en la percepció de l'estratificació social. La possessió de terres i de bestiar ha canviat de significat, especialment la primera. En molts casos, ha resultat més rendible la venda de terrenys que la seva explotació:

Dedicar-se a altres coses i vendre's molta part de terres, eh? Per fer-ne cases, cases unifamiliars o cases adossades per vendre al turisme i molts pagesos han tancat la seva feina pel turisme. Perquè han fet números i han vist que no els resultava de continuar (E-14 [D-Pg-3-C])

Han vendido los terrenos para hacer, por ejemplo, zonas residenciales y todo esto. Con eso viven ahora la mayoría. Les han dado el dinero y cualquiera trabaja en el campo. Algunos se han resistido y no lo han hecho, pero son una minoría. Ya quedan muy pocos de payeses aquí. A parte de los fuertes, fuertes ya no quedan, ya no es como antes. Antes habían muchas casas de payeses pequeñas, medianas y un poco de todo. Ahora los que tenían unas pocas tierras las han vendido, les han dado un buen dinero y a vivir (E-12 [D-Pg-3-E])

Els "fuertes, fuertes" són l'excepció en el cas citat, però una excepció que no significa que la clau sigui la importància de l'explotació agropequària. En algun cas s'ha donat un augment de productivitat de les explotacions amb una dedicació exclusiva al sector primari, però en d'altres s'ha diversificat la font d'ingressos:

Tots aquests que es dediquen a l'agricultura a més tenen una altra cosa. Tu et dediques a una cosa que compensa i potser lo que li permet la qualitat de vida necessària a la que aspiren actualment a viure. O sigui, perquè han canviat els camps per pedra, per pisos. O perquè han canviat de tipus d'activitat i han muntat algun tipus de negoci o alternen. Això és lo que hi ha aquí (E-8 [H-Gc-3-Cee])

En aquests casos sovint no es cerca tant una producció com una renda. Els barems per mesurar-la no són ara la quantitat de terres i de bestiar que hom posseeix (elements que havien constituït anteriorment el criteri bàsic de classificació de les cases), sinó la major acumulació de diners i també la possibilitat de dur un cert

nivell de vida, la qual es veu en la major capacitat de consumir. Si en el cas de les anomenades "cases grosses" (les dels "senyors") es tenia en compte un cert estil de vida (elegància, ostentació, manteniment de criats i jardiners...), en aquest cas es tractava d'un nivell de vida:

Aquí, bueno, la vida a la Cerdanya és molt cara, en general, eh! Tot és molt car. Els pisos són molt cars, el menjar és molt car, tot és molt car. Tu te'n deus haver donat compte, no? També a la Cerdanya hi ha gent de molts cèntims. Hi ha gent, gent de la Cerdanya, els cerdans que tenen cases de pagès, i els cerdans que són de categoria d'aquí que són gent que tenen cèntims! Cerdanya és molt rica. Hi ha gent que tenen molts cèntims (E-42 [D-Pg-2-Cee])

La "categoria" a la qual fa referència aquesta informant, filla d'immigrants i dona de fer feines, es mesura en funció d'un nivell de vida que es veu pels diners de què es disposa. En aquest cas, el fet de tenir casa de pagès esdevé un element que pot implicar ser considerat ric, però més per una acumulació de riquesa que se suposa que un té que no pas per tenir terres i bestiar. La nova situació de la Cerdanya ha fet que a través de les terres es pugui acumular molta riquesa, però més amb la seva venda que amb la seva explotació:

Els agricultors d'aquí que tenien el seu petit hort o les seves propietats al pobles que s'han fet urbans, doncs, s'ha capgirat el seu medi de vida. El solar que han pogut vendre o permutar els ha proporcionat o han rebut unes cases que a través del lloguer ara, avui en dia, treuen el suficient per cobrir-se (...) El pagès o agricultor de tota la vida que té la seva activitat agropequària vacua i que la font d'ingressos principals és la que li prové de dos o tres apartaments que té per permuta o per actuació de venda de propietat rústica (E-7 [H-Pg-3-E])

En aquesta situació, els pagesos que mantenen una millor posició social generalment ho poden fer perquè tenen també altres activitats o perquè tenen unes rendes que els faciliten ingressos afegits a l'activitat agropequària. Ara el vèrtex de l'estratificació social l'ocupen els constructors i altres professionals que es dediquen a activitats terciàries:

Se han generado sectores fuertes aquí que son los que controlan el turismo y yo diría que básicamente la construcción (E-19 [H-Pg-3-E])

En aquests casos ja no compta tant la casa, sinó l'individu i la família. Abans de la terciarització, en canvi, la casa era objecte d'una consideració social que s'estenia a tots els qui en formaven part. Les estratègies matrimonials posaven de manifest la importància d'aquest fet. A través del casament entre un home i una dona, membres d'una casa, es podia ascendir o mantenir-se socialment.

Però no totes les cases es dedicaven directament a l'activitat agropequària. A principis del segle XX, als pobles cerdans, tota una sèrie d'oficis servien per oferir serveis a les unitats de producció ramaderes i agrícoles. Ferrers, roders, filadors, fusters, sabaters, paletes, moliners... tots tenien relació estreta amb l'activitat agropequària i amb els qui la desenvolupaven a la casa. Aquests diversos oficis es repartien per cada poble i eren una de les úniques sortides econòmiques que podia tenir un fill de pagès a les comunitats cerdanes, fora de la pagesia mateixa. Tanmateix, amb els tallers i els oficis solia passar com amb les propietats agrícoles: passaven de pares a fills seguint, en principi, les normes d'herència indivisa.

Els tallers podien també llogar mossos. Especialment important era la necessitat de mà d'obra en el cas de serradors i picapedrers, oficis que no tenien una relació directa amb l'agricultura. El seu desenvolupament va anar lligat al del sector de la construcció. De fet, a principis de segle, ambdós camps atreien mà d'obra d'altres indrets de França i Espanya. En el cas dels picapedrers, la construcció de les línies de ferrocarril i d'altres obres públiques va fer que entre 1905 i 1914 hi hagués una forta demanda de mà d'obra, per la qual cosa es van incorporar als tallers homes procedents d'Itàlia i d'Espanya (MARTZLUFF 1983:7-9). La construcció va tenir un pes a la comarca, i no només per les obres públiques. La Cerdanya, i especialment Puigcerdà i la zona de Font-romeu i Bolquera eren, cap a 1914, centres d'atracció d'estiuejants. Els qui pujaven a la Cerdanya per lleure eren membres de famílies de les elits de la vora de Perpinyà i sobretot de Barcelona, i residien en segones residències que s'havien construït a la comarca.

La construcció va alenar l'arribada d'alguns treballadors forans. Van aparèixer algunes unitats domèstiques desvinculades de la pagesia i dependents d'un salari fluctuant i, en ocasions, precari. Una part d'aquests treballadors s'ocupava en les mines d'Estavar i Das⁴⁰, les formatgeries, mantegueries i lleteries i les modestes fàbriques tèxtils de Puigcerdà i Saneja. L'arribada del ferrocarril espanyol a la comarca, el 1922, va promoure la immigració d'aquesta gent, que en alguns indrets de la Cerdanya -i especialment a Puigcerdà- va ser més nombrosa (POUS/SOLÉ 1988:12). El nombre de treballadors no agrícoles era fluctuant en el sector de la construcció i no molt important en d'altres sectors, com el tèxtil. El 1926, el geògraf Pau Vila parlava així de la mà d'obra ocupada en aquest darrer sector, i de la feina que s'hi feia:

Avui, a les vores del Querol existeix un petit nucli industrial, supervivència modernitzada de l'antiga activitat tèxtil. Són tres fàbriques, situades en els termes de Puigcerdà i Saneja, que sumen uns 150 telers, i una d'elles té 4400 fusos. Mantenen, amb dificultats, la producció de gèneres clàssics de llana: merinos, faixes i roba per capellans, però han iniciat la producció de novetats per senyora. Hi treballen, a penes, unes 200 persones (VILA 1984:133)

Aquells productes i d'altres que es comercialitzaven en botigues de la Cerdanya es podien vendre legalment, o podien ser objecte de contraban. Un tipus de tràfic a què es dedicaven nouvinguts junt amb els homes joves d'algunes cases de pagès petites (POUS/SOLÉ 1988:62). El contraban aportà diners a l'economia domèstica de moltes cases no només de zones frontereres, sinó de tot el Pirineu, al menys fins a principis dels anys seixanta (GÓMEZ-IBÁÑEZ 1975:123). Es podia traficar amb comestibles comprats a botigues espanyoles (l'anomenat en diversos indrets del Pirineu Oriental "pacotille"⁴¹ [VIERS 1973:77] i, a la Cerdanya, "contrabando petit") o un contraban de més volum de mercaderia i que requeria més organització. Aquest darrer era realitzat per xarxes d'individus que duïen mercaderies com, per exemple, durant la Segona Guerra Mundial i la

⁴⁰ Al terme de Porté hi havia també les mines de Pimorent, però els que hi treballaven residien en una colònia a les proximitats de l'explotació minera i més aviat lluny del poble.

⁴¹ A Andorra aquest contraban es coneix amb el nom de "paquetilla".

corresponent postguerra, medecines, alcohol, tabac, sucre, cafè, botons, oli, taronges, tomàquets, joies, espècies, sacarina, or, pintes, làmpades de ràdio, agulles de tricotar, teixits de seda, pneumàtics... que eren duts d'un lloc a un altre per gent pagada per individus que no acostumaven a fer els trajectes (AGUILAR/MAYMÍ/ROS/TURRÓ 2001:33-38).

El 1904, empresaris i comerciants espanyols compraven a França vi, blat, fusta, roba, llana, fruites, metalls i sal en contraban, o en fires (DESCHEEMAERKER 1946:116). Existia també un contraban de bestiar robat de les pastures altes, o comprat abans per algun tipus d'acord entre propietari i comprador, pactat al marge del control aranzelari. Una de les persones amb qui vaig mantenir diverses entrevistes, antic ramader i agricultora la Cerdanya francesa, em va explicar com funcionaven aquest tipus de transaccions:

Per poder vendre bestiar, fins al 1960 (més o menys), als habitants de la frontera els calia un *passavant*, paper d'autorització signat per la Societat Agrícola del Departament. A més, quan el bestiar naixia o era comprat, es controlava en un registre la seva existència. Del registre en tenien una còpia a Perpinyà i l'altra el propietari. Hi havia una revisió anual. Es tractava de controlar que no es fes contraban, però no s'aconseguia del tot.

Per exemple, quan s'anava a portar vaques o eugues a pasturar a l'estiu, es mirava de prendre elements que tinguessin menys d'un any d'edat (*Poal de Laià*), que era el temps durant el que el control del bestiar era més laxe (a diferència dels altres casos, en què calia apuntar color i taques de l'exemplar...), i també femelles prenyades. Aleshores es feia néixer el pollí o vedell a dalt a les pastures, es venia d'estranguis algun exemplar d'un any, i d'aquesta manera es baixava de la muntanya amb el mateix nombre de caps de bestiar, tot i havent fet contraban. I és que "*El contraban no és pas defès de fe'l, el que és defès és de fe's agafar*"(Diari de camp, 06-02-1997⁴²)

L'expressió literal amb què s'acaba la cita precedent seria, en català estàndard, "El contraban no està prohibit, només ho està deixar-se agafar". Sens dubte explicita fins a quin punt el contraban no ha estat considerat pels cerdans com una activitat

⁴² Aquesta referència no és literal. Està anotada al diari després d'una conversa sense enregistrar, però durant la qual es van prendre notes.

prohibida⁴³. De fet, tant a la Cerdanya com en altres indrets del Pirineu la imatge del contrabandista està revestida d'una certa aurèola mítica. El retrat emblemàtic ha estat el del "paquetaire". Un personatge que caminava a peu transportant a les espatlles un gros paquet amb mercaderies, creuant muntanyes nevades i crespades amb el risc d'enfrontar-se amb carrabiners o guàrdies civils⁴⁴ i duaners (en francès, *douaniers*). Que es tracti d'una imatge mitificada no vol dir que darrera no hi hagi una realitat. Una part dels testimonis etnogràfics que han servit de base per aquest treball fan referència a experiències relatades en primera o tercera persona, sobre paquetaires que creuaven pobles, valls i muntanyes. Per exemple:

C: Dormien a la muntanya de Guils i Meranges. Diguéssim, arribaven a la punta de dia allà, i allà es quedaven, allà distribuïts, i després a la nit, a la punta de nit, quan començava a fosquejar, travessaven la Cerdanya i anaven a Castellar de n'Hug. Calia fer-ho, eh! Amb quaranta-cinc quilos a l'esquena, n'hi via que duien, eh!

B: Jo era forner, jo sempre hai estat forner, i al costat hi via un restaurant, el restaurant Cal Garreta, i allà era el (...) lloc de reunió [dels contrabandistes]. I meva casa era obert nit i dia, i de vegades a la mitjanit, a la una o a les dos del matí, el Garreta, que sabia que érem a casa, venia a trucar: "miri que ens hauria de donar tres o quatre o cinc pans, perquè ha arribat els paquetaires..." (E-85 [H-Gp-2-Cef [B]; H-Gp-2-Cee [C]])

Els relats situen els trajectes més freqüents en les muntanyes que envolten Osseja i Vallsabollera i entre aquests pobles de la Cerdanya francesa i municipis de comarques veïnes del Bergadà i el Ripollès. Una de les rutes menava d'aquestes comarques a Osseja o a Bellver i Martinet, les zones més utilitzades per entrar a la Cerdanya. Des d'allí es podien fer desplaçaments a través d'altres passos, per la zona de Lles i Arànsers, Guils, la Vall de Campcardós o el Pas de la Casa, entre

⁴³ Actualment es considera que el contraban més freqüent és de bestiar (no esmentat en les entrevistes com a quelcom negatiu) i el de droga, que totes de les persones entrevistades consideren una activitat negativa. Més endavant aprofundiré en l'anàlisi del contraban, més enllà del panorama general que aquí ofereixo.

⁴⁴ El cos de carrabiners es va dedicar a la vigilància del pas de persones i mercaderies per la frontera fins a finals dels anys quaranta quan, amb el règim franquista, l'antic cos fronterer es va fusionar amb la guàrdia civil. Posteriorment la policia nacional ha entrat també en el control fronterer.

d'altres, que podien servir per accedir a Andorra. Un dels trajectes més sovintejats era entre Castellar de n'Hug (Bergadà) i Osseja (Cerdanya francesa), i actualment se segueix en la "ruta dels contrabandistes", una excursió que cada any rememora aquest recorregut seguit pels "paquetaires".

Ajudar a passar gent per la frontera també va ser una de les ocupacions de pas fronterer, fos en temps de guerra o en altres circumstàncies, amb el transport de treballadors (portuguesos o espanyols) o de refugiats i desertors que entraven clandestinament a França (GÓMEZ-IBÁÑEZ 1975:126-127). En la memòria de molts cerdans ha quedat la imatge del tràfic de jueus que per fugir del nazisme miraven de creuar la frontera franco-espanyola amb l'ajut de guies. Aquest tipus de transacció conforma una llegenda negra en referència a individus sense escrúpols que haurien acumulat fortunes. Però més enllà de tot això, el guia i el paquetaire treballant a nivell individual o en colles més o menys grans (de cinc a vint persones) no eren els únics protagonistes del contraban. Darrera aquestes transaccions sovint hi havia xarxes transfrontereres en què participaven des dels mateixos vigilants, fins a mossos de pagès, passant per propietaris, comerciants i algun empresari (AGUILAR/MAYMÍ/ROS/TURRÓ 2001).

El contraban que acabo de descriure breument no era realitzat únicament per un individu o per diversos membres d'una mateixa casa, sinó que es tractava d'una activitat organitzada en un nivell més ampli. Amb tot, hi va haver pagesos als quals les guerres d'alguna manera els van oferir oportunitats de fer alguns diners amb la venda del seu producte en el mercat negre, en el seu propi territori estatal. És el que a l'Estat espanyol es va conèixer com "estraperlo". En el cas de França també va tenir lloc un comerç semblant que va provocar que el nivell de vida a les zones rurals s'igualés al de les ciutats, especialment pel que feia els propietaris de terres. Els ingressos obtinguts per aquesta via servirien als agricultors francesos per millorar les seves explotacions (WRIGHT 1964:93).

El contraban va proliferar especialment durant i sobretot després els conflictes bèl·lics de la primera meitat del segle XX. Durant la Primera Guerra Mundial, per exemple, tot i que els productes de primera necessitat no eren precisament abundants a tota la Cerdanya, els cerdans francesos en tenien més manca que els espanyols, de manera que aquests darrers podien aprofitar per fer negoci amb la venda d'oli, arròs, sucre, llegums o bestiar (BRAGULAT 1969:40). Una altra possibilitat era dur aquests productes a l'altra banda de la frontera, negoci al qual es dedicaven sovint gent que residia en pobles més a l'interior del Principat. Aquests productes després podien ser comercialitzats a la banda francesa, o a d'altres indrets de França. La seva venda aportava als francesos no menys beneficis que als espanyols que els carregaven (FRENAY 1989:15).

Però el panorama d'activitats econòmiques a la Cerdanya incloïa altres ocupacions no agrícoles a banda del comerç (legal o il·legal) i del treball en fàbriques i tallers. Era el cas de notaris, mestres, capellans, metges, advocats i apotecaris, professionals liberals que mantenien una certa autonomia, encara que tots ells tenien entre els pagesos la gran majoria de la seva clientela i sovint procedien precisament de famílies amb propietats agrícoles de certa importància. Alguns dels membres de famílies de propietaris com els de Montellà, de Pastors, Figarola o Deulofeu, van desenvolupar ocupacions liberals, establerts a Barcelona o bé als pobles més grans de la comarca o als que tenien un pes administratiu. Així, solien establir-se a Alp, Bellver, Bourgmadame, Llivia, Montlluís, Puigcerdà, Sallagosa o Osseja. Aquest darrer poble, és, junt amb Vilanova de les Escaldes, un tant especial. A Vilanova existia, des de 1821, un centre termal amb finalitats terapèutiques i de lleure, i el 1925 es va construir, a Osseja, el primer de tot un seguit de sanatoris per la cura d'afeccions respiratòries que s'anirien obrint els anys trenta i, ja més tard, els cinquanta i seixanta. En aquests centres podien trobar treball metges i personal més o menys qualificat, a la vegada que esdevenien una opció per mirar d'aconseguir un salari. No obstant, els centres

d'Osseja no van ser operatius fins els anys trenta, de manera que a principis de segle el sector tenia un paper més aviat marginal en l'economia cerdana.

Finalment, als pobles cerdans hi havia militars i carrabiners que residien en casernes i membres de comunitats religioses que ho feien en convents o cases comunitàries. Aquests representaven casos excepcionals en el que estic exposant aquí. No passava el mateix, per això, amb altres tipus d'empleats, com els de correus o els ferroviaris i els encarregats de carreteres, o els gendarmes i els duaners francesos, que vivien en les seves pròpies cases. En el cas dels empleats del ferrocarril, els anys vint es va arribar a construir una "cité" a Enveig, en la qual residien tots els francesos que treballaven en l'estació internacional ubicada en aquell poble, i alguns funcionaris de duanes.

A la Cerdanya les comunitats estaven constituïdes pels qui participaven de la vida d'un poble o llogarret. A la Cerdanya de principis de segle XX la representació col·lectiva dels individus estava sobretot en funció de la casa. Per ella es mesurava el prestigi que hom tenia, se l'identificava i se'l considerava part de la comunitat i, en conseqüència, se li atribuïen uns drets i deures a acomplir envers ella. La casa era el primer espai de socialització i en ella es definia el marc normatiu i ètic que regia la vida quotidiana. S'esperava que a la casa s'actués d'una determinada manera, però també a fora d'ella. Al mercat, les places, els carrers, el cafè, els "casinos", a les pròpies terres i a les del veí, a la casa del veí... a tot arreu hom era conegut per la casa de què venia, i estava controlat pels seus veïns. Però, a més, la casa com a ens estava inserida en una organització social en la qual ocupava un lloc. Cada casa tenia unes relacions establertes amb les cases veïnes, relacions de reciprocitat que eren prou importants:

Mira, en aquests poblets allavons t'havies de refiar d'un veí i de l'altre. Si et faltava una cosa te n'anaves a buscar-la als veïns i una cosa i l'altra (E-32 [H-Pg-1-Cr])

El llaç de veïnatge implicava ajut quan hi havia fort treball al camp i presència i col·laboració en temps de festa i de crisi (BAILHÉ 1996:81). En el cas d'Andorra, per exemple, el veïnat ha estat caracteritzat com una institució molt rellevant en el context de la pagesia, en tant que una mena d'assegurança en situacions de dificultat (COMAS D'ARGEMIR/PUJADAS 1997:91). Arreu de Catalunya el veïnat era l'àmbit de col·laboració entre cases, per antonomàsia (BARRERA 1990:8), una col·laboració que podia donar-se fent feines per la casa o ajudant en moments de malaltia o emergències (incendis...). A la Cerdanya la relació veïnal es traduïa a nivell ritual en la participació i col·laboració en naixements, bateigs, casaments i funerals (VIOLANT 1985 :330-332). En relació a l'ajut entre veïns, hi havia les confraries, institucions de socors mutus per entrar en les quals calia ser membre de la comunitat, a través del fet d'ésser d'una casa que en formava part (VIOLANT 1985:357). Els rituals de pas, les festes patronals i la matança del porc eren moments en què es trobaven família i veïns, refermant els llaços en la comensalitat.

Per altra banda, hi havia recursos com prats, aigua, camins i boscos, que s'explotaven i dels quals es tenia cura en comú, a nivell de poble, però també a nivell de vall, i que calia gestionar en reunions, consells i trobades els representants de les quals sempre eren homes, i sovint un per cada casa (VIOLANT 1985 :330-335). En aquestes ocasions, es feien operacions com llogar i pagar un pastor, repartir els lots de llenya entre les cases, distribuir l'accés a les pastures estivals (PUJADAS et alii 1999:149) o administrar els beneficis de l'arrendament de pastures a gent forana (VIOLANT 1985 [149]: 121). Formar part d'una casa inclosa en una comunitat significava poder accedir a tots aquests béns comunals (ASSIER-ANDRIEU 1981:102), i a la vegada entrar a la comunitat local, en el context de la qual es produïen relacions de cooperació econòmica i de sociabilitat.

De fet, els comuns eren un tret característic de l'economia d'un gran nombre de comunitats pirinenques. La major part de terra de què disposaven estava en llocs elevats de la muntanya i era escassa, de manera que calia regular-ne l'accés. Pel cas de la Vall d'Aran, per exemple, s'ha assenyalat el pes de les propietats comunals en l'economia agroramadera, combinades amb la propietat privada. El pes dels comuns va començar a perillar amb la implantació de la indústria hidroelèctrica i del turisme com a noves formes d'utilització dels recursos naturals (BELTRAN 1992:404; ESTRADA/ROIGÉ/BELTRAN 1993:35). D'una manera similar, a la Cerdanya, la terciarització i l'abandonament de l'activitat agropequària van començar a desplaçar, des del primer quart del segle XX, aquelles formes d'aprofitament dels recursos comunals, o el seu ús mateix.

L'aprofitament dels terrenys de propietat comunal estava regulat per les comunitats locals, que eren veritables formes d'organització política de l'explotació dels recursos i de la seva distribució col·lectiva. Ara bé, les valls pirinenques no estaven totalment aïllades. La pràctica de la transhumància de curta o de llarga distància sovint feia imprescindible els tractes entre valls i comunitats veïnes, ja que, o bé s'havia de creuar amb el ramat un territori veí, o bé el bestiar havia de pasturar en les terres altes d'un minicipi veí. De manera que la vall podia esdevenir un referent important a l'hora de gestionar l'ús dels comuns (BAILHÉ 1996:33). Per altra banda, donades les condicions d'allunyament de les comunitats pirinenques en relació a altres zones baixes, els fons de les valls esdevenien un centre de confluència dels habitants de diverses comunitats, a on es podien trobar la majoria de mercats i fires⁴⁵.

La primera meitat del segle XX, i especialment durant el primer quart, la Cerdanya era un conjunt de diverses valls amb una gran plana principal en la qual es trobava

⁴⁵ No vol dir això que a les zones altes no existissin mercats. Recentment Ignasi Ros ha fet notar l'existència de mercats de bestiar organitzats en pobles i zones de pastura allunyats del fons de les valls, i organitzats a l'entorn del pas de pastors i ramats (comunicació oral de l'autor).

la població més important, Puigcerdà. La seva capitalitat li va valer la denominació de "la vila". Puigcerdà era -i és encara- la localitat amb més habitants de tota la comarca, punt de trobada de la majoria d'ells i principal centre comercial, tant pel que feia botigues com pel mercat, que els anys trenta Pau Vila va qualificar com la veritable plaça de tota la Cerdanya (VILA 1984:191). A "la vila" s'hi celebrava una de les fires de bestiar més importants de la Cerdanya, a més de les de Bellver, Montlluís i Sallagosa. A nivell social, mercat, fires, comerços, bars i demés establiments públics eren centres de trobada per a tots els cerdans. Per altra banda, a Puigcerdà es van editar les úniques revistes que cobrien informació comarcal, a principis de segle. En definitiva, "la vila" era cap de comarca i representava la trobada al fons de la vall.

La vall en ella mateixa ha estat durant molt de temps una unitat fonamental en l'organització social de les comunitats pirinenques, i en la seva economia. Fins el segle XVIII, i en alguns casos encara fins ben entrat el segle XX, quan els Estats nació ja havien pres embranzida, es van donar acords entre comunitats de vall que agrupaven diversos pobles (VIERS 1973:66-74; DESCHEEMAERKER 1946:112-113; GORRIA 1993:492)⁴⁶. Molts d'aquests pactes tenien un origen medieval. En alguns casos, es tractava d'arranjaments consuetudinaris, i en altres de tractats i ordenacions escrites (ROIGÉ/ROS/COTS 1996:140-141) i servien per administrar conjuntament l'ús de terres comunals i per poder funcionar a l'uníson per permetre el pas de ramats o fins i tot per comprometre's a mantenir la pau en cas de confrontació internacional.

La lògica local s'aplicava així com a norma, en contrast amb la lògica estatal, que es va mirar d'imposar des del segle XVI. Es feia palès un grau d'autonomia per part de les comunitats locals (PALLARUELO 1988:61; PUJADAS 1997:114 i ss.). Les comunitats de vall eren especialment presents en zones en què les muntanyes que franquejaven les valls eren més altes (GOMEZ IBAÑEZ 1975:24-25) i esdevenien

⁴⁶ Un autor fonamental en la consideració d'aquests acords entre valls és Cavallès, amb el seu article de 1910 sobre el tema (1986 [1910]).

instruments a la vegada econòmics i polítics (GÓMEZ-IBÁÑEZ 1975:45). L'existència de tractes entre aquestes comunitats de vall -anomenats "lies", "passeries", "patzeries", o "facerías", segons els indrets (PUJADAS 1997:115)- i d'acords entre pobles veïns, suposava la superació de la frontera política (LABOIRE i PALÁ 1989:51). De fet, posava de manifest una ordenació política específica.

Segons el geògraf Derwent Whittlesey, la debilitat de l'autoritat centralitzada de terres baixes ha fet que durant molt de temps, a la muntanya pirinenca i terres adjacents, hagin existit altres tipus d'autoritat i poder. Quan l'autoritat política central de terres baixes ha estat forta, la cadena pirinenca s'ha considerat una barrera satisfactòria per a esdevenir frontera política. Quan, en canvi, aquesta autoritat ha estat feble, els pobles de les muntanyes han format una o diverses unitats polítiques que han implicat també contactes amb les terres baixes adjacents (WHITTLESEY 1933:218). El segle XVII, les monarquies espanyola i francesa havien considerat el Pirineu una frontera natural. La progressiva extensió d'ambdós Estats cap als seus confins territorials implicà una pèrdua de poder per part de les poblacions que habitaven la serralada i les valls pirinenques. Una línia es dibuixà sobre el Pirineu en la definició de dos espais diferenciats, en contradicció amb l'existència de continuïtats organitzatives entre comunitats i valls que la nova demarcació territorial separava. Els acords entre valls i comunitats posaven i posen encara en dubte el caràcter unívoc de l'organització política estatal i se sostenen sobre la concepció del Pirineu com una zona i com a territori d'ús comú no privat per l'obstacle de la ratlla territorial internacional:

Aquest ús comunal d'herbes i aigües és general per tots els habitants de la frontera, de manera que es consagra, al mateix temps, l'antiga indivisió de les valls i aquest caràcter de zona sotmesa a un estatut especial que constitueix la frontera (DESCHEEMAERKER 1946:157)

En origen la divisòria franco-espanyola no va ser concebuda com una línia clarament definida. Les úniques referències que permetien intuir un traçat possible eren els elements naturals (rius i carenes). Així, deia el Tractat:

(...) les muntanyes pirinenques que antigament havien dividit les Gàl·lies de les Espanyes seran també d'ara endavant la divisió de dos reialmes...
(Tractat dels Pirineus, citat per DESCHEEMAERKER 1946:24)

El Pirineu era concebut com a frontera natural, i sobre ell es traçaria la línia fronterera entre França i Espanya. No obstant la noció lineal era difícilment aplicable al cas de la Cerdanya. La vida quotidiana dels cerdans no coneixia cap línia fronterera a on els tractats la van situar. Comunitats i valls mantenien força relacions. Per altra banda, la ramaderia (activitat econòmica central) s'organitzava de forma transfronterera, i el bestiar no coneixia fronteres. Els criteris utilitzats per justificar la naturalitat de les fronteres no tenien res a veure amb l'experiència que els cerdans tenien del seu territori.

Resumint una proposta de Descheemaeker (1946:459-461) es pot dir que la frontera pirinenca presentava, el segle XVII, unes característiques específiques: 1) Per raons orogràfiques i de distància hi podia haver una comunicació més intensa entre valls properes que amb les grans planes, per molt que aquestes poguessin estar separades per grans cims; 2) Hi havia unes relacions comercials i pastorals entre les valls, que duïen, sobretot, a acords i negociacions sobre l'accés a pastures i boscos comunals; 3) Existia un dret consuetudinari que se superposava al dels Estats francès i espanyol. Les *lies et passeries* exemplifiquen aquest tipus de dret i organitzen la frontera abans mateix que el poder central sigui constituït a França o Espanya i independentment de l'autoritat sobirana de qualsevol dels dos Estats (DESCHEEMAERKER 1946:461; PUJADAS 1997:118; CAVAILLÉS 1986:20 i ss.).

El paper polític de comunitat i vall es fa palès amb els pactes que acabo d'esmentar en la tercera característica de la frontera pirinenca. Aquests acords han estat vistos per molts autors com una manifestació del fet que els poders centrals francès i espanyol eren molt lluny del Pirineu i que, en canvi, comunitats i municipis de valls separades per la frontera podien estar ben unides amb els tractats (DESCHEEMAERKER 1946:140). No obstant, les faceries han acabat mantenint més funcions econòmiques que polítiques. Així, serveixen per regular el pas per accedir a

pastures i/o el seu ús, i no tant com acords de pau perpètua (DESCHEEMAEKER 1946:167).

En el tractat de Baiona es van respectar les faceries, però es va determinar que calia que tinguessin una durada específica, que fossin diürnes i que estiguessin tutelades, d'alguna manera, per representants estatals (DESCHEEMAEKER 1946:152). El 1899, un acord sobre els privilegis dels habitants fronterers, arrel dels tractats de límits, establí diverses normes. Entre elles destacava l'exigència de passis pels ramats de bestiar que creuaven la frontera i de documents que acreditessin que existia un acord entre valls o pobles que possibilitava l'ús de les pastures. El mateix acord obligava el pastor o vaquer a declarar tots els canvis i successos que havien esdevingut al ramat mentre pasturava en terra estrangera, i facilitava un model d'imprès per signar faceries (DESCHEEMAEKER 1946:153).

Tant els acords entre comunitats i valls com el control de l'Estat sobre el pas de bestiar arreu del Pirineu reflecteixen el pes cabdal de l'activitat ramadera i pastoral al Pirineu, a finals del segle XIX i principis del XX. Una manifestació d'aquest pes és la importància d'una propietat comunal formada sobretot per pastures:

Tots els habitants de la vall estan units solidàriament per les necessitats de la vida pastoral, en una comunitat les parts que componen la qual (pobles o llogarrets), no tenen béns propis (...) La propietat no està fragmentada sinó reservada col·lectivament a la vall, que, per tant, esdevé l'única en exercir l'autoritat pública salvaguardada pel principi mateix de la seva unitat. En conseqüència, la propietat individual, desconeguda als temps prehistòrics, no sobrepassarà la casa i el recinte tancat. L'apropiació individual es limita al fons cultivat ja que, més enllà, envers la zona escalonada i les pastures altes, tot és propietat comunal de la Vall (DESCHEEMAEKER 1946:113)

La pèrdua de pes de la ramaderia s'ha correspost amb un diferent ús i concepció dels comuns, però el cert és que els acords entre comunitats i valls han tingut el seu paper a la Cerdanya. Tant és així que, el 1866-68, els tractats de delimitació de la frontera franco-espanyola que van servir per establir el traçat precís de la divisòria internacional sancionaren acords preexistents entre comunitats d'un cantó i l'altre de

la frontera, i fins en van promoure de nous,. El focus d'aquests acords era l'accés a recursos naturals. L'ús i compartiment de pastures de terres altes, el traspàs de ramats per poblacions i propietats, sense opció a péixer, el pas de productes comercials i agrícoles, i el dret d'ús i la propietat d'aigües eren les qüestions sobre les quals van pactar les comunitats locals de Guils, Porta, Angostrina, Llívia, Puigcerdà, Bolvir i La Tor de Querol, entre d'altres (ROIGÉ/ROS/COTS 1996:152). Lluny d'ésser un vestigi del passat, aquests acords eren eines contemporànies d'organització social d'accés als recursos; organització conjunta, prescindint de la frontera internacional com a barrera. Avui, la pèrdua d'importància del sector primari no amaga el fet que els qui practiquen la transhumància i els qui consumeixen l'aigua de rius i torrents encara utilitzen acords d'aquest tipus que, per tant, segueixen essent pràctiques del present, i no pas passades (GORRÍA 1993: 494; ROIGÉ/ROS/COTS 1996:142).

Tot plegat configurava un escenari en què la casa i la comunitat estaven íntimament vinculades. De fet, no es podien entendre l'una sense l'altra (BELTRAN 1992:399) i tot sobre la base d'un predomini de l'agroramaderia. A la Cerdanya dels primers decennis de segle XX, la casa era la unitat de producció i reproducció bàsica. Donava accés a una posició social, a una propietat, i també era espai de socialització i identificació. Sense ser membre d'una casa era impossible aprofitar els recursos comunals (ASSIER-ANDRIEU 1993:102; ROIGÉ/BELTRAN/ ESTRADA 1993:77), i formar-ne part era una porta a la intervenció en confraries, consells i associacions i a la plena participació comunitària (sempre que es fos home). A un altre nivell, eren considerats cerdans aquells qui eren "fills (o filles) de la Cerdanya", que equivalia a ser descendents d'alguna família -part d'alguna casa- cerdana i mantenien una relació amb la gent de la comarca. Pagesos, artesans, funcionaris i professionals liberals i obrers eren la base que constituïa la societat cerdana; una societat que tenia bases comunes i estructura transfronterera, en la mesura que aquests diversos estrats tenien relació entre ells, i perquè moltes famílies eren, de fet, transfrontereres.

A la Cerdanya de principis de segle, doncs, predominava un sistema articulat sobre casa, comunitat i vall com a puntals fonamentals. Els cerdans vivien una situació de relativa autonomia, en la qual la majoria de contactes externs estaven en funció de l'activitat econòmica principal, i de les relacions socials que es generaven al seu voltant. Existia una possibilitat d'acumular propietats agrícoles en algunes zones de la comarca en les quals, per tant, el valor de la terra era fonamental. En aquells mateixos indrets es podia donar la presència de grans propietaris absentistes, residents a Barcelona, i que tenien les terres arrendades a membres de cases pageses petites o mitjanes⁴⁷. El contraban i la migració estacional eren dues de les estratègies econòmiques que permetien tirar endavant aquelles cases que havien de passar amb la poca propietat que tenien, i, en general, l'activitat agropequària s'orientava a la subsistència o a la mobilitat social, en funció de les propietats de què es disposava. Fora de l'agroramaderia, *strictu sensu*, la majoria dels tallers i oficis existents als pobles cerdans vivien de la seva clientela pagesa, si bé el comerç i la construcció es van començar a veure afavorits per l'afluència de famílies forasteres que feien cap a la comarca, bàsicament a l'estiu, per motius de lleure. La segona residència i el turisme havien fet aparició a la Cerdanya, i semblaven oferir als cerdans interessants expectatives de futur:

La Cerdanya es troba circumscrita a les seves vocacions naturals: l'agricultura i la ramaderia, però amb les seves belleses naturals i el seu clima sec, si va fent-se assequible i habitable, podrà desenrotllar plenament la indústria moderna de la muntanya: el turisme (VILA 1984:139)

Com presentaré de seguida, tot i que el primer quart del segle XX el turisme no tenia un pes totalment central, amb el temps la seva no seria una presència supèrflua.

⁴⁷ La grandària de les cases l'he extret de les entrevistes i en resulten els següents barems aproximats: Casa gran: 25-50 hectàrees, 1 a 2 parells de bous, 20-30 vaques, 10 caps d'equí, 200-400 ovelles; Casa mitjana: 5-25 hectàrees, 0-2 bous, 0-5 caps d'equí, 0-200 ovelles; Cases petites: 1-3 vaques, 0-5 hectàrees.

3.2. La terciarització i la urbanització de la Cerdanya

Lo que ha canviat més és la imatge de la Cerdanya (...) No fa gaire que vaig anar al poblet de Prullans i feia molts anys que no hi havia anat i no és figura del que era. És un poble de muntanya, és un poble cerdà, però molt més modernitzat. També maco, perquè ens hem de, d'emmotllar als temps d'ara, eh! Però no és un poble com abans entràvem i teníem la imatge de pagesos de vaques i molt, molt típic. I ara ja no té aquell sabor de típic, té un sabor que s'ha restaurat tot el poble. La primera imatge més important del canvi, és el canvi aquest, de la construcció (E-14 [D-Pg-3-Cae])

La construcció és utilitzada per aquesta informant com un dels elements que caracteritza el canvi de la Cerdanya. Un canvi de paisatge marcat per la "modernització" i la desaparició del bestiar i de les traces deixades per la feina del pagès. Darrera la modificació del paisatge que es percep a la Cerdanya hi ha canvis com els que es coneixen en altres indrets del Pirineu i que fan pensar seriosament en el pas definitiu d'una autonomia a una dependència econòmica dels cerdans en comparació a la situació del primer quart del segle XX. Un pas que s'ha anat produint de manera progressiva, a mida que es manifestava un procés de terciarització i d'urbanització:

Amb el fort creixement econòmic dels anys 1950-73 a França, i de 1960-73 a Espanya, aquestes àrees de muntanya s'integren plenament al mercat de béns de consum i factors de producció dels respectius centres econòmics. El fet més important serà la creixent dependència financera (TULLA 1981:829)

A la Cerdanya la integració en l'economia de mercat es concreta en el desenvolupament de les activitats terciàries, però passa, abans, per un canvi en la ramaderia i implica una transformació dels oficis. L'extensió de l'economia de mercat i de la industrialització, sobretot a partir dels anys cinquanta i seixanta del segle XX, a l'Estat espanyol, i ja abans a l'Estat francès, comportaren un seguit de canvis a les zones rurals. En el cas de la Cerdanya, la ramaderia extensiva (de carn) i sobretot intensiva (de llet) i l'agricultura extensiva (amb predomini del farratge) van exigir una transformació o van provocar la desaparició de les explotacions, com adaptació a les exigències del mercat. El canvi també va afectar altres activitats, com els tallers que donaven serveis a les explotacions pageses i, en general, els diversos oficis existents. Així, es va donar la desaparició,

transformació o substitució d'aquests oficis, en un procés similar al que ha descrit l'historiador David Mas pel cas d'Andorra:

Les noves condicions creades per la competència, l'extensió de la producció i les despeses monetàries, l'aparició de capes socials amb formes de vida noves, les transformacions de l'agricultura i la urbanització creixent de la població conformen el conjunt de circumstàncies que afecten directament o indirecta les formes de producció anteriors (...); en conseqüència, l'evolució seguida pels oficis ha comportat la desaparició de la quasi totalitat de l'artesanat «tradicional» o «precapitalista». En el moment actual l'essencial de l'evolució d'aquest sector s'expressa en la davallada de certs oficis, la modernització d'altres i l'aparició d'activitats noves, i ens mostra a la vegada la seva capacitat d'adaptació permanent a les noves condicions del seu entorn (MAS 1998:15).

L'autor proposa una tipologia d'oficis establerta en funció dels canvis experimentats per cada ofici. A grans trets, parla d'oficis desapareguts (moliner i ferrer), transformats (fuster i cigarrera), substituïts (mestre de cases o paleta per contractista d'obres, nous (joier i pastisser) i segmentats (mecànic d'automòbils) (MAS 1998:15). A la Cerdanya s'han donat pràcticament els mateixos casos (a excepció dels específics de joier i cigarrera) i s'hi ha afegit la conversió de l'ofici de ferrer al de mecànic de cotxes i/o de tractors, representant de maquinària agrícola, transportista o també a serraller. Aquest darrer cas és el del següent informant, que explica així la transformació de les seves tasques:

Nosaltres la feina era la dels agrícoles. Redreçar arades, màquines d'agricultura... Ferrar animals, bous i cavalls. També això va anar canviant. Primer van venir els tractors i la maquinària més moderna. Si en podíem vendre alguna en veníem alguna i m'enduia la comissió. I sempre així (...). Després com lo de pagès va anar de menos. Vaig deixar de fer lo de pagès i em vaig posar la cerralleria. Portes, finestres, reixes, balcons i això era el que donava més (E-25 [H-Pg-2-Cee])

Aquest és un cas de transformació de l'ofici, però a la Cerdanya també hi va haver casos de desaparicions diferents als que David Mas apunta pel cas d'Andorra. Van deixar d'existir la filatura, la fabricació de teixits i els picapedrers. La desaparició, transformació o substitució d'oficis és una vessant més del procés de canvi socioeconòmic que ha experimentat la comarca. En aquest procés va tenir un paper important el creixement del sector serveis al qual va acompanyar un

augment de la construcció. En aquest cas es va generar una demanda important d'assalariats.

La importància creixent del salari va tenir una repercussió en el nivell de la casa. Fins a mitjans de segle XX, l'àmbit domèstic havia esdevingut un espai de producció i consum. El treball que en ell s'hi donava requeia sempre en la mateixa unitat domèstica que el realitzava i en feia, per tant, ús. Amb l'entrada en l'economia de mercat i la consegüent salarització del treball, s'havia consolidat la separació ideològica entre un treball domèstic i un treball es trobava fora del nucli de la casa i la família (HARRIS 1986:227; NAROTZKY 1988:41). El salari, que fins aleshores havia estat un element secundari en l'economia domèstica, es va obrir camí com un factor important en el pas de la casa a un segon pla, darrera els individus. A les cases cerdanes es va anar produint una individualització dels interessos. Els mitjans de comunicació de masses i la millora de les vies de comunicació van acabar acompanyant el procés tot provocant el que en altres llocs s'ha identificat com una revolució de les necessitats, i que consisteix, com el seu nom indica, a apujar el llistó del nivell de béns serveis que hom considera que necessita per a viure (DOUGLASS 1977:140).

En l'organització social, el paper de l'individu i el de la família nuclear esdevindrien cada cop més importants. L'herència indivisa i la residència patrilocal es van començar a abandonar en virtut d'una lògica individualista i d'una moral igualitària, que sancionaven negativament el tracte desigual als fills que es percebia com a propi del model troncal. El valor simbòlic de la terra i el bestiar, i el seu valor d'ús, en tant que mitjà de producció, es van substituir per un valor de canvi i una transformació en la seva valoració simbòlica. La terra ja no seria treballada, sinó venuda a un preu elevat, i el bestiar esdevindria menys nombrós. I tot això enmig un procés creixent de terciarització que suposava una pressió intensa sobre l'ús del sòl, i una competència entre les activitats turístiques i de la construcció, i les activitats primàries.

Un exemple concret pot ajudar a comprendre millor el que acabo d'explicar. A principis de segle, Cal Poló era una de les "cases fortes" d'Er (Cerdanya francesa). Tenia una trentena de vaques, vuit caps de bestiar equí, un ramat de dues-centes ovelles i unes 50 hectàrees de terreny de cereal i farratge. L'activitat econòmica se centrava bàsicament en la dedicació a l'agricultura i la ramaderia, que havia passat de pares a fills. I així va ser fins la tercera generació, l'actual. A la figura 1 (en la pàgina següent) es pot veure la carta de parentiu corresponent a la família. El fundador de la casa, Jaume Dubry (núm. 1), va comprar la propietat i la va fer gran a mitjans del segle XIX. El primogènit, Albert Dubry va heretar tota la propietat amb el consentiment dels seus germans, previ pagament d'una xifra de diners (*soulte*). La segona filla (núm. 5) es va casar amb l'hereu d'una casa de Vilallobent (núm. 6) i s'hi va establir. El tercer fill (núm. 7) es va fer capellà, la quarta filla (núm. 8) va restar soltera i se'n va anar a viure amb el germà petit (núm. 9) i la seva dona (núm. 10), amb qui va regentar un bar. Pràcticament un esquema perfecte de troncalitat.

A la següent generació es va reproduir el patró. Els anys vint un sol fill (núm. 12) es va quedar la propietat pràcticament sencera i va restar a Cal Poló com a hereu. La seva germana gran (núm.11) es va casar amb un constructor i se'n va anar a viure fora de la comarca. Per la seva banda, el fill petit (núm.14) es va casar amb la pubilla de Cal Tor, a Ur, i va marxar de Cal Poló per quedar-se en aquella casa. Per tant, fins el primer quart del segle XX la propietat es va traspasar intacta i la dedicació principal dels hereus de Cal Poló va ser l'agroramaderia. A la tercera generació es produïren canvis fonamentals. La propietat es traspassà a Joseph Dubry (núm. 21) i al seu germà (núm.20) que duïen l'explotació de Cal Poló conjuntament. El 1941 Joseph es casà amb la filla d'un hotelier. El 1947 tant ell com son germà, Antoine, van deixar l'explotació agrícola arrendada a una altra persona. Aquest darrer acabà marxant a la plana de Rosselló per treballar com a representant comercial i Joseph aprengué l'ofici de cuiner i després obrí un hotel.

Carta de parentiu Dubry (veure document corresponent)

Actualment les dependències de Cal Poló s'han convertit en apartaments i s'ha edificat sobre una part de les terres, mentre la resta són explotades en arrendament per altres propietaris. Probablement la propietat serà repartida entre els descendents d'Antoine i Joseph, en forma de renda. De tots ells cap s'ha dedicat a la pagesia i la majoria resideixen actualment fora de la comarca. La terciarització s'ha fet notar a Cal Poló en forma d'una modificació en l'ús i el valor del sòl, les activitats econòmiques dels seus membres, i els patrons d'herència.

L'exemple anterior palesa la no reproducció de l'activitat agroramadera, però no es tracta de l'única possibilitat. El cas representa de manera excepcional la transformació en les activitats productives. De tota manera, no totes les explotacions s'han abandonat. En altres casos s'ha donat una especialització en el conreu de farratges. Les explotacions petites han anat desapareixent des de mitjans de segle XX, deixant pas al creixement de les mitjanes i al manteniment de les grans (TULLA 1981:182). Ara bé, com han descrit Viers (1973:98) i Gómez Ibáñez (1975:116-127) en altres indrets del Pirineu, a la Cerdanya s'ha tendit a la ramaderia intensiva de boví, en detriment de l'oví, i això s'ha fet paral·lelament a la centralització dels mitjans de producció en un nombre més reduït de productors, a la vegada que la terra com a mitjà s'ha reduït en la seva grandària. Aquesta ramaderia intensiva s'ha estès a tota la comarca.

Un altre pas ha estat l'especialització en la producció de llet, que d'entrada ha dut a la minva de la transhumància i al consegüent abandonament de la muntanya (VIERS 1973:98) i, a més, ha comportat l'especialització en un producte a comercialitzar. Aquesta especialització l'ha estudiat a fons per diverses zones del Pirineu el geògraf Antoni F. Tulla. Segons explica en la seva tesi (TULLA 1981), la Seu d'Urgell va prendre embranzida en la producció ramadera de carn i de llet, però sobretot de la darrera, ja, a partir de 1915. La seva implantació en aquella zona (l'Alt Urgell) va anar a càrrec del polític, advocat i hisendat Josep Zulueta i es va anar estenent progressivament a la veïna Cerdanya.

La producció i comercialització de llet i derivats làctics (bàsicament formatges i mantega) s'havia desenvolupat ja el segle XIX. Per exemple, en el seu estudi sobre la Cerdanya, Pau Vila (1984) destacava la important producció de mantega i formatge efectuada el 1890 per Bartomeu Carbonell, hisendat amb propietats a la Cerdanya espanyola i a la Cerdanya francesa. Els productes els venia diàriament a Barcelona, si bé una part també s'havia comercialitzat a França. La producció de Can Carbonell va significar tota una innovació sobretot perquè va introduir a la comarca la vaca Suïssa (GARRIGA 1993:95). Però la comercialització i producció industrial de mantega, llet i formatge no es va estendre arreu de la Cerdanya espanyola degut a l'allunyament i la comunicació defectuosa respecte dels centres consumidors de productes. No va ser fins ben entrat el segle XX, cap al 1926, que es van obrir empreses particulars (a Gorguja, All i Puigcerdà) o cooperatives (Bellver i Llivia) dedicades als productes làctics (VILA 1984:131).

L'arribada del ferrocarril a la comarca va jugar un paper en la implantació d'aquestes empreses. Donat que a la Cerdanya francesa va arribar abans que a la Cerdanya espanyola (el 1911, a un cantó, el 1922, a l'altre), el desenvolupament d'aquest tipus d'empreses va ser-hi més prematur. El 1915 existien cooperatives de productes làctics a La Cabanassa i empreses particulars a Bourgmadame. Amb tot, també hi havia hagut temptatives no reeixides. Cap al 1878, des de l'*Administration des Eux et des forêts*, es va implantar una explotació seguint una forma de consorci lleter (*fruitière*) que havia tingut èxit a la zona dels Alps. Se'n va fer un assaig al bosc de Barrès, a la veïna comarca catalana francesa del Capcir. Entre els qui van gestionar l'establiment en algun moment del seu funcionament hi havia l'empresari Bartomeu Carbonell. La iniciativa va durar tretze anys (1878-1891) al cap dels quals es va abandonar per diverses dificultats entre les quals hi havia les disputes entre l'*Administration* i les poblacions locals per l'ús de pastures i boscos comunals una part dels quals eren ocupats pel consorci. Posteriorment s'obriren establiments privats a Er (1934) i a Odelló (1940) (RENDU 1999:116). Com ha apuntat l'historiador Andreu Balent, a la Cerdanya francesa el

període 1914-1945 va ser una etapa de transició en la qual se superposaven elements de l'organització socioeconòmica de subsistència i mercat, a tot estirar, regional, i elements modernitzadors als quals faré referència més endavant, com l'escolarització generalitzada i l'impacte de les vies de comunicació (BALENT 2001:226). Entre aquests elements, i com a factor important en el terreny econòmic, hi ha tot el que significa la salarització del treball i la promoció d'un mercat de treball intern (elements clau en la promoció de la individualització i la mobilitat territorial).

El primer quart del segle XX va veure a tota la comarca la proliferació d'establiments de llet i derivats làctics, indicador d'un pas progressiu a un tipus de ramaderia establada centrat en la comercialització de productes i orientada principalment a un mercat extern. A la Cerdanya espanyola, la Guerra Civil va entrebancar el procés que, com hem vist, es va desenvolupar més tard que a l'altre cantó de la frontera. La producció de llet va créixer de manera intensa a tota la comarca entre 1950 i 1969. A la banda francesa el creixement es va donar en un sol període que va abastar tots aquests anys, i que es va cloure a finals dels seixanta, degut a que hi havia excedents de llet i una situació de forta inflació. A la banda espanyola hi va haver dues grans fases. En la primera (des de 1950 fins el Pla d'Estabilització, el 1959) s'acumulà capital per la producció i comercialització de llet i s'inicià un descens de la dedicació al sector primari a tota la comarca, però molts dels pagesos que van quedar invertiren en la compra de vaques i la reparació d'estables, i s'especialitzaren en l'explotació lletera. El segon període, 1960-1973, s'inicià en la mateixa situació, però seguí amb un augment de productivitat en les explotacions lleteres, amb inversions en maquinària, instal·lacions i millora de races.

El 1973 va començar un període de crisi econòmica que significà la disminució en l'acumulació de capital per als agricultors. Una disminució que pràcticament ja no es recuperaria (TULLA 1981:834-836). Els darrers anys, la política europea en

matèria d'agricultura i ramaderia ha limitat l'expansió en el cas francès, de manera que es veu un manteniment o un retorn a la vaca de carn. En el cas del cantó espanyol la llet es manté, però es comencen a patir certs problemes derivats de la imposició de quotes de producció per part de la Unió Europea. L'abandonament parcial de l'activitat pagesa per uns i el pas a l'especialització productiva per altres han comportat canvis en les explotacions pageses de la Cerdanya. De la combinació d'uns trets generals apuntats per diversos autors en el procés de minva del sector primari i dels que d'altres han suggerit pel cas de la Cerdanya, resulten tres grans vectors de canvi⁴⁸:

- 1) L'orientació de la producció al mercat capitalista fa imprescindible cercar beneficis a on abans se cercava, sobretot, un manteniment de l'explotació. Les explotacions s'han d'especialitzar en una producció comercial que contrasta amb la diversificació pròpia de l'agricultura tradicional. En aquest context, els membres de les unitats domèstiques acaben individualitzant els seus interessos i expectatives.
- 2) Una nova divisió social del treball comporta l'especialització professional i la salarització. L'agroramaderia esdevé una professió que pot ser apresada en escoles específiques. Paral·lelament els membres més joves de les cases poden triar altres professions (i en alguns casos emigrar), optant per un salari segur front el risc de conduir una explotació capitalista. Les activitats primàries van quedant en segon pla. A la Cerdanya és freqüent trobar que els treballs del sector primari recauen en homes de més de seixanta anys que mantenen algunes tasques "per entretenir's".

⁴⁸ Entre els autors que aporten dades generals es poden destacar Comas (1994), Comas i Contreras (1990), Contreras (1991), Pujadas i Comas (1994), Simpson (1997), Naredo (1996) o Sevilla-Guzmán (1979). Pel cas concret de la Cerdanya són especialment interessants les aportacions de Tulla (1977, 1981 i 1997), Balent (2001) i Pujadas et alii (1999).

-
- 3) Els mitjans de comunicació de masses, la generalització de l'escolarització, la millora de les infraestructures de comunicació i els transports, les migracions, el servei militar i l'emergència del turisme i les "Cases de salut", desencadenen la transformació dels patrons culturals i els comportaments econòmics dels membres de la unitat domèstica. Es dona una forta interrelació entre camp i ciutat (urbanització), que implica canvis en els estils de vida i la percepció i ús del sòl i en el treball.

Les explotacions s'han hagut de reconvertir o han estat abandonades. De vegades s'ha optat per la continuïtat, però els fills d'agricultors i ramaders que han restat al capdavant de les explotacions, després no han fet la mateixa tria. D'aquesta forma ha tingut lloc un reculament del sector primari que, si bé no s'ha produït a l'uníson, ha manifestat una tendència generalitzada a tota la comarca ⁴⁹.

Paral·lelament, hi ha hagut canvis en l'organització comunal. Des de finals del segle XIX, governs electes de municipis espanyols i comunes franceses han anat centralitzant competències dels comuns de veïns. El seu paper ha estat especialment important pel que fa a la gestió de l'ús de terrenys comunals i la urbanització. La menor utilització de les pastures i la propietat comunal s'ha traduït en alguns casos en la requalificació de terrenys per la construcció de segones residències o en l'establiment d'estacions d'esquí. La terciarització ha possibilitat el canvi en l'ús tant de les terres comunals com de les privades, i ha donat peu a beneficiar l'economia de molts cerdans, directament o indirecta.

⁴⁹ Val a dir que l'abandonament total o la continuïtat amb especialització no són les úniques opcions. L'activitat agropequària es pot mantenir també amb una diversificació que incorpori una oferta de serveis turístics com el manteniment d'una "Residència casa de pagès" o d'una "gîte rural". Donat que l'objectiu fonamental d'aquesta tesi no és l'estudi a fons del procés de terciarització, no entrarem a analitzar la diversitat d'opcions possibles. Amb tot, caldria veure fins a quin punt aquesta duplicitat es té en compte en l'elaboració de les dades quantitatives que he incorporat en aquest capítol.

Lligat a la terciarització, hi ha hagut també un procés d'urbanització. De fet, la urbanització dels espais considerats rurals s'entén com tot un conjunt de processos que pressuposen, d'entrada, un canvi en el mode de producció. La preponderància de les activitats primàries dóna pas a la de les secundàries o terciàries (en el nostre cas especialment a les darreres) a la vegada que les zones rurals pròximes a ciutats se suburbialitzen. Entre els canvis que es produeixen n'hi ha en els estils de vida i els rols socials i en les relacions socials. Hi té un lloc destacat la mobilitat territorial de poblacions de zones "rurals" i ciutats (PUJADAS 1991b:54).

Més enllà de l'establiment d'una relació abans inexistent entre dos pols (camp i ciutat), la urbanització consisteix en un canvi en les relacions entre nuclis i poblacions dins una àrea d'influència. En aquest sentit, es donen processos que inclouen grans poblacions i d'altres de més petites i disperses, de manera que es poden abastar nuclis que, sigui perquè tenen poca població o perquè s'argumenta que s'hi troben uns determinats patrons de vida "tradicionals", són considerades "rurals". No es tracta de considerar formes urbanes o rurals, ni d'adjectivar localitzacions específiques com una o altra cosa en una visió dualista. L'interès rau en processos, fluxes, xarxes que inclouen nuclis diversos a dins del que es pot definir, des d'un punt de vista global, com una societat urbana, en el sentit que aquests nuclis són centres urbans (pobles, ciutats, llogarrets...) (LEEDS 1975:326). Dit d'una altra manera: la societat urbana no es reconeix en nuclis poblacionals concrets, sinó que involucra la circulació de persones, informació, diners, i béns que poden creuar fronteres locals, regionals i nacionals (PUJADAS 1996:245).

Si es partís de criteris estrictament econòmics i demogràfics, l'espai rural es podria caracteritzar per l'ocupació, per part de poca població, d'un espai relativament ampli i extens, i per l'explotació agrícola del territori, el qual es protegiria de la influència i intervenció dels pobles veïns. Ara bé, cada cop més la vida local s'organitza segons criteris que no diferencien allò rural d'allò urbà (PIGNAUD

1976:6-7). Actualment, la urbanització s'ha estès arreu en diversos fronts, com si es tractés d'una xarxa o un teixit:

(...) Una residencia secundaria, una autopista, un supermercado en pleno campo forman parte del tejido urbano. Más o menos denso, más o menos compacto y activo, solamente escapan a su influencia las regiones estancadas o decadentes, limitadas a la "naturaleza" (LEFEBVRE 1988:464-465)

L'extensió d'aquest "teixit urbà" evidencia que camp i ciutat no són dos pols separats sinó que formen part d'un tot imbricat. D'alguna manera cada cop sembla més fàcil imaginar "regions urbanes" que no pas ciutats radicalment diferents d'unes zones "rurals"⁵⁰. La regió constituïda per la Cerdanya estaria habitada, en part, per una població mòbil de segons residents que conceben la comarca com un indret "rural" a on cerquen silenci, descans, aire pur, espai ample, verd i "natural".

La concepció d'allò rural com a lligat a la natura, al camp, facilita la satisfacció dels nouvinguts. En aquest sentit, l'espai qualificat de "rural" és valorat com a símbol de naturalesa i autenticitat, i d'ambient tranquil i relaxat. El fet que individus que habitualment resideixen a grans ciutats es limitin a habitar en aquest "espai rural" en temps considerat de vacances o en caps de setmana (moments susceptibles d'ésser associats amb un temps de "no treball") facilita aquesta concepció. Però de forma paradoxal la mateixa proliferació de segones residències representa la progressiva "desnaturalització" del paisatge cerdà, a través de l'augment de nuclis edificats, a la vegada que implica la construcció i manteniment d'infraestructures i serveis imprescindibles per atendre una població molt més nombrosa que la que habitualment resideix a la comarca (canalitzacions d'aigua, gas, electricitat, servei de recollida de deixalles i infraestructures viàries

⁵⁰ En una entrevista a "El País", l'urbanista François Ascher considerava que en el futur les ciutats esdevindrien regions urbanes, organitzades en funció dels serveis i les infraestructures d'atenció i transports, i d'acord amb una major capacitat de mobilitat dels subjectes més que no pas amb una densitat de població determinada (EL PAÍS, núm. 1718).

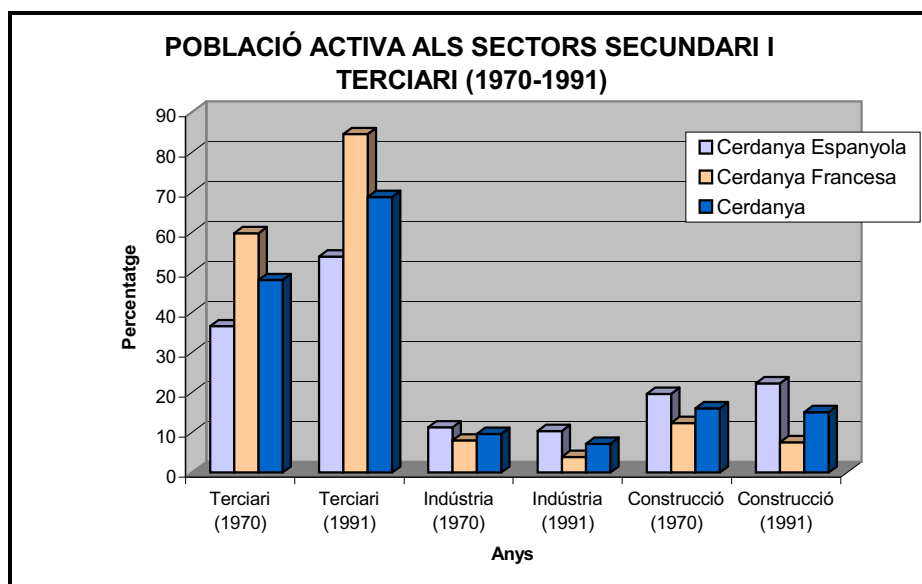
que, en el cas de la Cerdanya, inclouen dos llargs túnels) (CASASSAS 1990:14). Aquestes infraestructures no sempre han estat suficients, de forma que la població fixa de la Cerdanya ha hagut de pagar amb talls d'electricitat o amb restriccions d'aigua el preu d'un major consum degut a l'augment de la població en caps de setmana i vacances⁵¹.

La dedicació de la Cerdanya al turisme i la proliferació de les segones residències referma la inclusió de la comarca en el context d'un ampli teixit urbà configurat fonamentalment al voltant de la metròpoli barcelonina. Per altra banda, existeix un moviment de nous residents de caràcter permanent que provenen de Barcelona i d'altres ciutats. Aquest moviment de població pot ser motivat per una descentralització industrial i administrativa o per l'elecció personal de canviar de vida per fugir del que es considera una pressió excessiva arrel d'un consum i un ritme quotidià desenfrenats. A banda dels segons residents, neorurals i jubilats són sovint els qui protagonitzen aquest tipus de moviment (PIGNAUD 1976:10).

La urbanització de la Cerdanya ha tingut una relació amb la preponderància del sector terciari i de la construcció en l'economia de la comarca. Aquesta conversió ha significat una garantia de prosperitat a curt termini que ha avançat obrint-se pas sobre el sector primari i ha guanyat una lluita particular per l'ocupació del sòl. Ha estat un procés que s'ha donat a tota la Cerdanya, però que s'ha manifestat abans en el cantó francès que en el costat espanyol (LABOIRE/PALÀ 1989:79-80 i 98-99). Com mostra la gràfica 4, a tota la comarca els percentatges pel que fa l'ocupació en el sector terciari el 1970 eren superiors tant als del sector de la indústria com als de la construcció. A la Cerdanya espanyola el 36,6% de la població s'ocupava en el sector terciari, l'11,3% en la indústria i el 19,7% en la construcció. A la Cerdanya francesa, els percentatges eren d'un 59,8% pel sector

⁵¹ Aquesta situació ha estat explicada per diversos informants i l'ha explicat, també, l'historiador i cronista puigcerdanès Sebastià Bosom (BOSOM 2000:65-66).

terciari, un 12,4% per la construcció i un 8% per la indústria. A tota la comarca el sector terciari (48,1%) superava la suma d'indústria i construcció (25,8%) (TULLA 1977:420; 1997:97).

Gràfica 4 Elaboració pròpia a partir de dades de TULLA [1977; 1997], de l'IDESCAT i de l'INSEE.

Tot i les similituds entre les dues Cerdanyes, val a dir que hi ha dues diferències remarcables: la major importància de la construcció a la Cerdanya espanyola i la dedicació més exclusiva als serveis en el cas de la Cerdanya francesa. A la diferència en el camp de la construcció hi va contribuir l'arribada d'immigrants que residien a la Cerdanya espanyola i que treballaven a l'altre costat de la frontera, i pels quals era necessari construir habitatges (segons dades d'Antoni Tulla [1977:423] un 20% dels qui treballaven en obres de construcció per empreses privades o en treballs públics residien en pobles fronterers espanyols). La major dedicació del sector serveis a la Cerdanya francesa els anys setanta resulta de l'impacte conjunt dels establiments turístics i de les cases de salut.

Els anys noranta les diferències entre sectors van augmentar en comparació a les existents trenta anys enrera. En la mateixa gràfica 4 es pot veure com els qui treballaven en el sector terciari eren, a la Cerdanya espanyola, un xic més de la meitat del total de la població activa (53,9%). La construcció ocupava un 22,3% de la població activa. En relació a 1970, les xifres mostren, doncs, un pas cap al sector terciari amb un fort complement de la construcció, però que ha decrescut un xic.

En el cas de la Cerdanya francesa, el 1991 un aclaparador 84,5% era el percentatge d'actius del sector serveis. En aquest cas, la construcció tenia un pes poc substancial, amb només un 7,6% de la població activa (PUJADAS et alii 1999:154). De manera que l'ocupació en el sector terciari continua essent la més important a la Cerdanya francesa. Si a tota la comarca, els anys setanta, l'agricultura i la ramaderia estaven deixant pas als serveis i la construcció, darrerament la transformació s'ha fet més que evident, amb una preponderància del sector serveis, distribuït en tres ocupacions diferenciades: comerç (sobretot a la Cerdanya espanyola), turisme (a tota la comarca) i "cases de salut" (a la Cerdanya francesa).

Pel que fa al comerç, els anys seixanta i setanta va esdevenir una font important de beneficis pels pobles de vora la divisòria internacional. Els municipis espanyols (especialment Puigcerdà i Llivia), es beneficiaven de la diferència de preus en relació a l'altre cantó per vendre productes a clients de l'altra banda de la frontera (directament, o a través de contrabandistes). La roba i els vestits confeccionats, els productes de pell, els licors i les conserves eren destinats a aquest tipus de transacció. Per la seva banda els francesos aprofitaven que podien vendre productes que no es trobaven a l'altre cantó (electrodomèstics, pneumàtics, agulles de tricotar, cafè, pebre, sal...), o que de vegades es consideraven de certa categoria (per exemple perfum o tul).

Els anys vuitanta aquest comerç de frontera va decaure amb la disminució de les diferències de preus entre ambdós cantons de la frontera, però no es va aturar. Els francesos van seguir creuant la ratlla per anar a buscar productes més barats. Des de 1995, l'obertura de la frontera al lliure trànsit de mercaderies ha fet que aquell contraban de les dècades anteriors no trobés continuïtat. Bona part del que aleshores es considerava un tràfec il·legal és, avui, un acte del tot legal. Els francesos continuen comprant a la Cerdanya espanyola perquè els preus són allí més baixos en relació a la seva capacitat adquisitiva, però ara les compres les fan en grans superfícies, i no tant en les botigues de "la vila", en les de Llívía, o en les que de pobles fronterers més petits, i que tradicionalment han servit a la vegada de comerç i de taverna.

Pel que fa al turisme, ha estat cada cop més important a tota la Cerdanya. L'obertura del túnel del Cadí, el 1984, ha facilitat molt el contacte amb Barcelona, però la presència de segons residents barcelonins no és una novetat. Des que l'any 1866 va veure la llum la primera torre d'estiueig a Puigcerdà, es va anar estenent l'hàbit d'estiuejar a la comarca, bàsicament en segones residències els promotors de les quals eren potentats, industrials i propietaris barcelonins en algun cas originaris de la Cerdanya (VILA 1984:137; BRAGULAT 1969:93; BOSOM 1992:38; BROUSSE 1906:57). L'arribada d'estiuejants ha acabat constituint el darrers deu anys pràcticament una triplicació de la població de la capital comarcal, a l'estiu (SAHLINS 1993:286).

Ja entrat el segle XX es va començar a desenvolupar Font-romeu, un altre centre turístic important. També en aquest cas es va començar amb la construcció d'uns quants xalets per part d'industrials, comerciants i alguns professionals liberals adinerats de Barcelona i Perpinyà (ROSENSTEIN 1996:5). L'evolució de Font-romeu va ser molt ràpida degut a la forta inversió realitzada per la *Compagnie du Midi* en la línia de ferrocarril de Perpinyà a la Cerdanya -que va arribar a Bourgmadame el 1911 i a Font-romeu un any després- i en la construcció del Grand Hotel, inaugurat

el 1914. Un nucli que fins aleshores havia estat un centre d'aplecs religiosos es va anar transformant en una població turística. El seu desenvolupament va contribuir a l'expansió de les poblacions veïnes (Bolquera, Èguet, Odelló i Vià) i a la fusió de dues d'elles (Odelló i Vià) en un mateix municipi, junt amb Font-romeu.

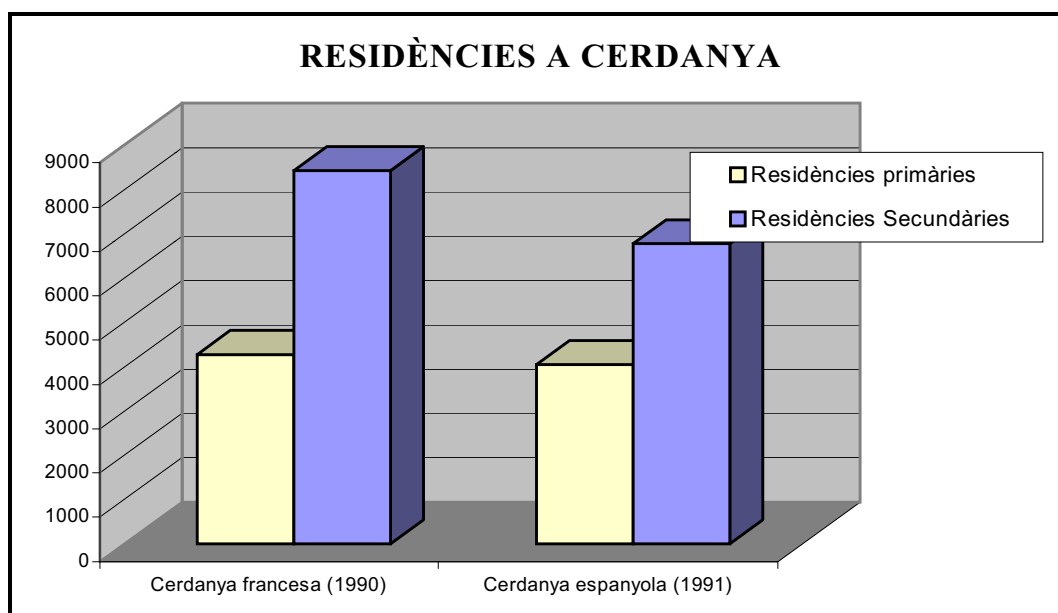
Per tant, ja abans de la dècada de 1950 l'arribada de segons residents, en general d'estiuejants, havia deixat la seva empremta a la comarca. Però no es pot comparar a les proporcions recents del fenomen turístic a la Cerdanya, especialment pel que fa a la segona residència. Com es pot comprovar en la gràfica 5, a principis dels anys noranta, el nombre de residències secundàries existents a la Cerdanya espanyola era clarament superior al de residències primàries. El 1991 aquestes darreres eren un total de El 1991, el total de residències principals a la Cerdanya espanyola era de 4.046, mentre el nombre d'habitatges secundaris era superior (6775). A la banda francesa, el 1990 les residències secundàries eren un total de 8.428, i les principals, 4.277. La proliferació d'aquest tipus de construccions ha estat possible per l'increment de la demanda per part sobretot de gent de Barcelona. L'obertura del túnel del Cadí, el 1984, va facilitar l'arribada d'aquests compradors.

A finals dels anys vuitanta, la baixada de la paritat entre franc i pesseta, l'abaratiment del preu del sòl i l'abandonament d'explotacions agroramaderes van facilitar que es poguessin vendre, sense gaires dificultats, terres per construir. Darrerament sembla que l'augment de residències ha tocat sostre. El fet és que el sòl s'ha encarit de nou, però, a més, els municipis estan tenint més dificultats per convertir en construïbles terrenys que no ho eren.

L'elaboració, a la Cerdanya francesa, dels anomenats POS (*Plan d'Occupation des Sols*), a principis dels anys noranta, inclogué en algun cas la reconversió de terrenys agrícoles per a la construcció de segones residències. Els promotors de les obres solien ser, com els qui compraven les cases, barcelonins, però les empreses

constructores de la Cerdanya francesa també van tenir el seu paper en aquest "boom". El 1991 el 80% de les obres realitzades per la cooperativa de constructors *Batisseurs de Cerdagne* eren encarregades per gent de Barcelona (El Punt, divendres 8 de març de 1991).

L'activitat turística acaba esdevenint una forma de consum de sòl, d'utilització extensiva que pot competir amb altres formes d'ús (SANTANA 1997:23). La venda del sòl per a la construcció d'edificis destinats a segones residències o a infraestructures pels turistes és una possibilitat de guanys econòmics a curt termini, i pot representar l'alternativa o el complement per explotacions agropequàries poc rendibles. Però sempre poden existir dubtes sobre si aquesta mena de consum del sòl és o no beneficiosa a llarg termini. Un vell pagès de Llúvia feia referència a la venda de terres de conreu i pastura formulant una dita catalana, invertida: "Els catalans, dels pans en fan pedres". La terra, que donava el pa, seria ara per a fer-hi cases (de pedra). Així es pot expressar el canvi en l'ús del sòl que, val a dir-ho, s'ha produït de manera diferent a cada costat de la frontera.

Gràfica 5. Elaboració pròpia a partir de dades de l'IDESCAT i de l'INSEE.

Ja hem vist com, des de finals dels anys vuitanta fins a mitjans dels noranta, es va donar una situació de compra de gran quantitat de terrenys i de construcció de moltes segones residències a la Cerdanya francesa. El pes agrícola (sobretot de la producció lletera en relació a la Seu) ha possibilitat més regulació de l'ocupació del sòl per la construcció de segones residències a la Cerdanya espanyola. Aquest pes s'ha mantingut pel retard, en comparació a la Cerdanya francesa, en l'aplicació de les polítiques europees en matèria de ramaderia (TULLA 1997:98). En aquest context, el sòl francès ha estat més accessible per a la construcció de segones residències. La majoria dels qui les han comprat i promogut han estat estiuejants barcelonins, però no són els únics que han vingut de l'altra banda de la frontera. Des que es van obrir les fronteres al pas de persones i mercaderies, el 1995, a ulls dels constructors francesos s'ha posat en evidència una situació de competència entre empreses de banda i banda de la frontera. El menor cost i preu del treball de les empreses de construcció espanyoles ha representat un greuge a ulls dels empresaris de la Cerdanya francesa. De manera que l'ús del sòl per la construcció posa de manifest una mena de problema fronterer a nivell econòmic⁵². Hi contribueix el procés de terciarització i de progressiu abandonament del sector primari.

L'aparició de la segona residència està directament relacionada amb la millora d'infraestructures viàries i en molts casos comporta una urbanització que genera un impacte demogràfic i ambiental molt fort en determinats indrets, si bé en alguns casos la segona residència es pot convertir en primera residència i aturar el despoblament en llocs a on estava apareixent (CASASSAS 1990:15). En el cas de la Cerdanya, tota la comarca ha anat augmentant la seva inserció en el radi d'influència de Barcelona, Toulouse i Perpinyà, els nuclis urbans que li són més pròxims. La connexió amb els dos primers s'ha incrementat des que l'obertura dels túnels del Cadí (1984) i Pimorent (1994) els ha posat a menys de dues hores

⁵² Aquest element serà aprofundit en el capítol 5.

de cotxe de la comarca. Tot plegat ha afavorit el desenvolupament del sector terciari, en la mesura que ha aprofitat tant el volum d'inversors com el de visitants procedents d'aquelles ciutats, però ha suposat un impacte ambiental (reconversió de terrenys, augment del sòl urbanitzat i reducció de camps i prats) i demogràfic (increment estacional del nombre d'habitants i, consegüentment, creixement del volum d'infraestructures i serveis).

Bona part del sòl per construir s'ha aconseguit a partir de la compra de propietats a particulars o el canvi de terrenys per pisos o cases construïts. Una altra estratègia és la posada en pràctica pel *Groupement Vall de Llous*, associació de propietaris de Santa Llocaia que, des de principis dels anys noranta participa activament en la definició de parcel·les a construir en zones de prats i conreu adjacents. Aquestes terres en algun cas tenien un ús agrícola però es van poder reconvertir gràcies a una operació de permuta de terrenys⁵³. D'aquesta manera es va mirar d'aconseguir donar espai a la construcció d'urbanitzacions, un espai que seria legal en la mesura en què existiria en continuïtat amb altres construccions. A la vegada s'evitava que minvés la superfície destinada a les activitats agrícoles i ramaderes⁵⁴. S'intentava així que aquells propietaris que entressin en el programa d'agrupament obtinguessin guanys de la construcció de segones residències. Així explica els motius de la creació de l'associació una persona que va participar activament en la seva fundació:

Cada casa de pagès (...) ha de dividir la propietat i repartir-la entre els fills, però la propietat la perdràs, o dius, un tant d'aquesta casa s'haurà de vendre per construir, amb aquests cèntims pagarem als germans (...). Quina és la solució que haureu de prendre? (...) De totes maneres es construirà, perquè no poden prohibir a la gent de construir (...) Vem formar una associació per fer una zona constructible, set hectàrees. Tot el poble, tots els propietaris del poble, hi seran a parts iguals (...). És a dir que el comú de

⁵³ Més amunt he donat alguns detalls sobre aquesta operació.

⁵⁴ Amb tot, l'estiu de 1998, la revista *Le Canard Enchaîné* denunciava que algunes de les construccions que s'havien aixecat a Santa Llocaia eren il·legals perquè s'havia fet constar sobre cadastre construccions que en realitat eren inexistents, per simular una continuïtat de les noves edificacions amb el nucli urbà.

casos d'aquí hi tindrem un puesto a on se faran les cases, i amb aquells cèntims es podrà pagar els germans (...) Vem tinguer de definir la superfície nova, que aquella superfície hi havia propietaris, que ja hi eren, i ha de ser d'acord de donar la part en els veïns, que els veïns els hi vem tinguer de tornar la terra en un antre puesto, però la terra (...) la vem tornar sempre amb una parcel·la enganxada allà a on t'hi havia una parcel·la que ja existia. És a dir, agrandint una parcel·la, no tornant una part en un puesto perdut... Bueno, vem tinguer de fer una reestructuració (...) del POS (E-113 [D-Gp-3-Cef])

Però a banda dels terrenys particulars (convertits en construïbles, essent, com eren, agrícoles) hi ha terrenys comunals, extensions de terra destinada a l'explotació de bosc per llenya o a la pastura de bestiar. L'ús d'altres combustibles, el descens de la cabana de bestiar, la terciarització i la forta demanda de terrenys per a la construcció han comportat que se cerqui un nou ús a algunes d'aquestes terres. Aquests usos dels antics comuns representen una modificació de les pautes d'aprofitament del sòl, i han esdevingut un dels camps de denúncia de l'impacte ambiental de la construcció de segones residències a la Cerdanya francesa, durant els darrers deu anys.

A principis dels noranta, coincidint amb el boom de la construcció a la Cerdanya francesa, els ecologistes de l'entitat francesa FENEC (*Fédération de défense de l'environnement catalan*) van pressionar per evitar que s'edifiqués en diversos indrets de la Cerdanya. En el cas concret d'alguns edificis construïts sobre terrenys comunals es va fer valer la vigència de l'article 72 dels usatges de Barcelona (la llei *Stratae*, del segle XII) segons el qual es prohibeix la venda de camins, rius, boscos, garrigues i pastures que pertanyen als habitants d'un poble. Es va utilitzar una legislació anterior a l'establiment de la frontera internacional per denunciar l'ús de propietats comunals amb la finalitat de construir. D'altra banda, es va exigir que s'apliqués rigorosament la *Loi Montagne*, del 1985, que imposava condicions per a la construcció en indrets allunyats de nuclis ja urbanitzats. La pressió va provocar el replantejament dels POS i l'aturada d'algunes obres que s'havien iniciat. Les reclamacions dels ecologistes es van convertir en denúncies formals escoltades pels tribunals francesos i fallades a

favor seu. Tot plegat va afectar de ple tota mena d'intervencions urbanístiques a la banda francesa de la comarca i va indignar els *maires* de diverses poblacions.

Les peticions de la FENEC s'han vist recollides en un document extraoficial. Un llibre publicat el 1995, amb el títol de *Saint Béton. Journal de Guerre*, que narra les experiències d'una dona que denuncia el que considera una especulació immobiliària promoguda des dels poders locals, i basada en la construcció en terrenys sobre els quals, en principi, la llei prohibeix edificar. L'autora es presenta a ella mateixa com una persona els avis de la qual eren originaris de Rô (Cerdanya francesa) i que des de mitjans dels vuitanta té l'antiga casa familiar com a segona residència. El seu ideal d'un paisatge cerdà inclou prats i pastures contínues, separades per edificacions agregades a nuclis urbans, construïdes seguint uns mateixos principis estètics. Aquest somni es veié truncat a Rô i arreu de la Cerdanya francesa, segons narra l'autora, amb l'aparició, a finals dels anys vuitanta i principis dels noranta de construccions (sobretot cases unifamiliars i xalets) entre els prats, relativament lluny dels nuclis habitats.

Saint Béton expressa la pugna entre dos sentits atorgats al sòl, a la terra, a partir de discursos, interessos i pràctiques diferents. Per un costat, des dels poders locals i les empreses constructores, el sòl es veu com un recurs l'explotació del qual pot facilitar el desenvolupament de la comarca. Per l'altre, els ecologistes veuen la terra com un bé en ell mateix, deixant de banda la seva explotació, i remetent a la naturalesa i a la tradició front tot allò que no és natural, i que per a ella no té sentit en aquesta terra. Una tercera posició, en el cas de les terres privades, és la dels propietaris que treuen un guany d'un sòl que no treballaran. El teló de fons de la problemàtica és la conversió de la Cerdanya en una comarca de construcció i serveis. Paradoxalment, la mateixa terra sobre la qual es vol construir, forma part d'un paisatge que es vol vendre per a ser admirat. Així les coses, el sòl pren sentit lligat a una visió estètica, la qual cosa representa un canvi en la concepció de l'activitat agropequària. L'opinió del següent informant il·lustra aquesta qüestió:

La Cerdanya (...) l'hauréem de mantenir potser com un jardí, si volem que la gent segueixi venint. Com que no hi hauran pagesos s'haurà de fer el possible per a que hi hagin jardiners. Potser se'ls hi seguirà donant el nom de pagesos però seran jardiners que tindran un jardí molt gran que cuidar i cobriran del resto dels habitants d'aquí. Ja sigui a càrrec de l'administració o sigui per fons de... com fan a totes les àrees turístiques que hi ha un impost sobre el turisme (E-36 [H-Pg-3-Cee])

L'agroramaderia sembla tenir també un lloc com a servei encarat al turisme. La necessitat de conservar un paisatge entronca amb la visió de l'agricultura com un element que el conserva i que en forma part. Tornant al *Saint Béton*, hom troba en els seus arguments referències a aquesta imatge de l'agricultura i la ramaderia com a quelcom natural i propi de la terra, que en reforça el valor sentimental. En primer lloc, l'autora explica com va reconstruir la casa dels seus avis amb pedres de la Cerdanya, evitant el màxim possible l'ús de qualsevol tipus de ciment artificial. Per ella era important utilitzar el material que considerava propi de las cases del país. En segon lloc, les pastures a on es pretenia construir eren de propietat comunal. Segons l'autora, construir allí representava un autèntic atemptat, ja que es tractava d'un terreny col·lectiu de pastura:

Però això són les nostres pastures, i tots els habitants de Rô tenim el dret d'utilitzar-les. I si demà vull comprar una vaca i la vull portar a pasturar, llavors, què? (Anònim 1995:20)

Amb el llibre l'autora exigí que es conservessin les pastures de propietat comunal, tot i que ella no les explotava com a ramadera. La seva conservació li semblava imprescindible davant la pressió que la construcció exercia sobre els comuns, entesos més com un paisatge a conservar que en tant que terrenys a explotar col·lectivament.

Però més enllà de l'edificació d'immobles, el procés de terciarització ha significat encara una altra forma d'ús de les propietats comunals: la construcció d'estacions d'esquí, gestionades en la seva gran majoria, per les comunes i municipis cerdans. L'esquí com a forma de distracció de la gent de fora la comarca té una llarga història a la Cerdanya. Hi va arribar a principis de segle XX. El 1904 ja es va

celebrar una cursa d'esquí entre Montlluís i Font-romeu. Al cap de poc temps la secció *Canigou* del *Club Alpine Français* creava una comissió d'esquí que el 1906 ja tenia 160 membres (BONET 1995:85). Dos anys després el "Centre Excursionista de Catalunya" va crear una secció de muntanya alguns dels membres de la qual van organitzar, el 1910, una sortida amb esquís a la Molina i als boscos de Saltegat. El 1911 el *Touring Club de France* va visitar la Cerdanya espanyola i francesa, i va ser rebut amb una gran festa a Puigcerdà (CERETANIA, núm. 215, 5-02-1911). A més, la mateixa associació va organitzar a la comarca la Gran Setmana d'Hivern dels Pirineus, patrocinada per Alfons XIII (BOSOM 1999b:234). Finalment, el 1925 es va crear el "Xalet" de La Molina, una infraestructura per la pràctica de l'esquí, promoguda pel "Centre Excursionista de Catalunya".

A la Cerdanya francesa ben aviat es van implantar estacions d'esquí a Font-romeu (1926) i Porté (1938), però no va ser fins a finals dels anys seixanta i principis dels setanta que l'esquí va prendre una forta embranzida. El 1967 es va crear l'estació de Sant Pere dels Forcats, el 1971, la de Bolquera-Pirineus 2000, el 1972 la d'Eina, el 1975 la de Puigmal (única de titularitat no municipal, dirigida durant molt temps per un comitè mixt format pel Consell General dels Pirineus Orientals i el municipi d'Er). Entre 1967 i 1982 van existir projectes per obrir també estacions d'esquí a Èguet i a Porta, però finalment no van arribar a fer-se realitat.

En poc temps, doncs, la Cerdanya va desenvolupar infraestructures per a la pràctica de l'esquí, en molts casos sobre terres comunals (PUJADAS et alii 1999:150). En l'actualitat, a més de totes les estacions esmentades més amunt, hi ha les de Guils, Lles i Arànsér, i la Masella, que darrerament s'ha fusionat amb la de La Molina. La dedicació a l'esport d'hivern ha suposat una extensió de les activitats terciàries més enllà de l'estiu i ha fet possible que moltes persones trobin feina cada hivern en les estacions. Tanmateix ha esdevingut una manifestació de com el procés de terciarització consumeix sòl dedicat anteriorment a usos comunals. I és que l'esquí ha donat sortida a la utilització de terrenys elevats

abans destinats a pastures o a explotació forestal. D'aquesta forma la propietat comunal ha anat prenent un nou sentit.

Alguns terrenys són utilitzats encara com a pastures, i en el cas de la Cerdanya francesa aquest ús és subsidiat indirectament per l'Estat. Des de fa uns anys, la prefectura del DPO paga a una persona perquè tingui cura dels animals que peixen en les terres d'alta muntanya. Aquest assalariat desenvolupa les tasques que vint anys endarrera eren pròpies del vaquer, aleshores pagat pels veïns de forma conjunta. Es dona la circumstància que uns anys abans que es generés aquest nou lloc de treball públic, l'Estat francès havia obligat les comunes a fer tanques al voltant de les seves pastures, per impedir que el bestiar en sortís. Aquestes tanques o filats són com les que s'utilitzen a la plana a una i altra banda de la frontera i són anomenades arreu de la comarca "vailets", en un reflex del fet que substituïren els anteriors vigilants de ramats (els infants o "vailets"). La implantació d'aquesta mesura a les pastures altes implicava que no era necessària cap persona per cuidar el bestiar, però de tota manera el govern va crear la figura d'aquesta mena de vaquer bo i protegint, amb un subsidi, l'ús de les pastures comunals.

Tornant a la revisió del ventall d'activitats terciàries, a banda de turisme i comerç, en el cas del cantó francès de la comarca, hi ha els diversos establiments sanitaris i balnearis (les "cases de salut" o de "climatisme"). La presència d'aquest sector és gairebé tan antiga a la comarca com la de l'esquí. El 1925, a Osseja, el Doctor Cunnac va fer construir *La Solanne*, un centre de teràpia per al tractament de malalties pulmonars. Des d'aleshores es va estendre la construcció de nous establiments semblants a tota la Cerdanya francesa, i en especial a Osseja mateix. Entre 1930 i 1936 es van arribar a establir en aquest poble quatre centres nous, als quals se'n van afegir més els anys quaranta i cinquanta (BLANCHON 1973b:69-72). En un petit llibre de 1941, sobre Osseja, es citava l'existència de fins a 10

centres de salut en aquest poble, basats en els bons efectes del clima cerdà, i particularment del sol i l'altura (SPÉRANZE 1941:37).

A tots aquests centres cal afegir l'antic establiment d'aigües termals de Vilanova de les Escaldes, explotat aproximadament des de 1812, i ampliat des de 1819 per convertir-lo primer en balneari, i després en sanatori. El centre va ser de titularitat privada fins el 1942, quan passà a mans de l'*Institut National d'Action Sanitaire des Assurances Sociales* i, des de 1945, a la Seguretat Social de l'Estat francès (ROSENSTEIN 2000:90). D'entre els altres centres que es van construir a Sallagosa, Osseja i Font-romeu, destaca *La Perle Cerdane*, construïda a Osseja, entre 1957 i 1966.

Les "cases de salut" han donat vida directament o indirecta a molts pobles cerdans, perquè han implicat una demanda de serveis i han ofert llocs de treball. Junt amb la creixent importància dels esports d'hivern i de la construcció a la comarca han afavorit l'estabilitat demogràfica, gràcies a l'arribada de mà d'obra (VIERS 1973:81). Fins fa poc, els treballadors altament especialitzats, com per exemple els metges, solien provenir del nord i centre de França, mentre que la resta es cobria amb personal de la Cerdanya mateix, de l'àmbit del DPO o vinguts de l'interior d'Espanya.

La majoria dels centres són de titularitat privada, però tenen aportacions de diners i serveis per part de l'Estat i la seva continuïtat depèn de la planificació sanitària que manté el govern francès. Darrerament, la situació econòmica que ha d'afrontar l'Estat i la retallada de fons públics destinats a la Seguretat Social amenacen la continuïtat de molts dels centres i, per tant, de molts llocs de treball. Tot i això les "cases de salut" continuen tenint un pes important en l'economia cerdana (ASSOCIATION INTERSYNDICALE CERDAGNE-CAPCIR 1997:80-81).

En definitiva, segona residència i construcció, esquí, comerç, i (a la Cerdanya francesa) instal·lacions balneàries i sanitàries han tingut un paper en el procés de terciarització que ha tingut una estreta vinculació amb la construcció de noves infraestructures i habitatges per acollir turistes i visitants. De fet, la terciarització ha anat lligada a un procés d'urbanització, caracteritzat pel predomini de formes no primàries d'aprofitament del sòl i per la proliferació d'edificacions, però també per l'augment de la diversitat de la població i per l'aparició de nous estils de vida en el context de les antigues comunitats rurals. Estils caracteritzats per una preeminència de l'ideal de l'elecció individual, una elevada mobilitat espacial, i l'adopció d'hàbits en el seguiment de modes i usos de tecnologies del transport i les comunicacions.

En la societat cerdana hi ha hagut, doncs, un canvi important en els darrers cent anys. Una transformació que l'ha dut d'estar constituïda per una població de muntanya relativament estable que efectuava migracions estacionals a la plana, a esdevenir una societat composta per individus vinguts d'indrets ben diferents des dels anys seixanta. Una recerca d'un treball a l'altra banda de la frontera, difícil de trobar a Espanya, o molt més ben pagat a França, va moure un sector important de població espanyola. La possibilitat de reeixir en la seva recerca s'ha vist accentuada per la importància creixent del sector serveis i, sobretot, de la construcció.

Tot plegat forma part de l'impacte de la terciarització, però també de la progressiva immersió de la comarca en un espai més gran. El que fins aquí hem vist ha anat orientat a la caracterització de la dependència econòmica de la Cerdanya i de la seva inclusió plena en una economia de mercat capitalista. Al llarg del segle XX, a la Cerdanya s'ha desenvolupat un mercat de treball ampli que requereix molta o un determinat tipus de mà d'obra. En aquest sentit, el canvi en l'estructura de la població i l'estabilització de la seva quantitat està íntimament relacionat amb el predomini creixent del sector serveis, l'augment de la construcció i la millora

d'infraestructures viàries que forma part de la major implantació del poder de l'Estat-nació a la Cerdanya. Però la dependència cerdana en relació als centres francès i espanyol és doble, ja que també té una vessant política. Per això serà imprescindible abordar en un altre capítol l'impacte dels Estats nació que han estès el poder a la Cerdanya, i que s'han repartit el seu territori. Un impacte que té molt a veure amb el procés de construcció de diverses identitats nacionals a la zona fronterera.

3.3. Conclusions

Hem vist que la Cerdanya ha experimentat un canvi socioeconòmic caracteritzat, genèricament, per una substitució de l'agroramaderia pel turisme i la construcció, com a sectors productius principals, i per una urbanització. Aquest canvi no és resultat de la influència externa sobre una entitat estàtica, sinó d'una dinàmica en què han jugat diversos factors. Per l'estudi antropològic de la unitat d'anàlisi d'aquesta investigació, i concretament, del pes i presència de la frontera internacional, és imprescindible presentar aquesta dinàmica per comprendre el procés de reproducció d'identitats nacionals, en el seu context socioeconòmic actual.

En el nivell de l'organització social, el paper de la casa com a institució ha variat considerablement. Simbòlicament, el prestigi social dels individus i la seva possibilitat d'actuar políticament i econòmicament, de prendre decisions i, en general, d'accedir als recursos, no passa tant per la pertinença a una casa com per la caracterització d'individus concrets, amb una xarxa de relacions específiques, i que depenen econòmicament d'un salari i una activitat especialitzada, sovint no relacionada amb la ramaderia o l'agricultura.

A principis de segle, hi havia una relativa continuïtat estructural transfronterera, sobre la base de l'activitat agropequària. Moltes famílies, propietats agrícoles, i pràctiques (pastura de ramats, arrendament de terres, comerç, contraban...)

traspassaven la divisòria. També es donaven l'emigració estacional cap a Barcelona o rodalies, per part de gent de tota la comarca, i la transhumància envers tots dos vessants del Pirineu. S'havien començat a estendre les xarxes d'ensenyament públic primari a Espanya i a França, però els infants eren socialitzats a cavall de la institució pública i dels camps i prats, especialment a la Cerdanya espanyola, a on l'escolarització havia estat menys efectiva.

El procés de terciarització no ha comportat només una substitució d'un sector productiu preponderant, per un altre. També ha anat lligat a un canvi d'expectatives per part dels cerdans, amb una major individualització. Per altra part es dona una situació més procliu a generar competència econòmica entre empresaris que han assumit el funcionament de mercats diferents, a cada cantó de la frontera. La urbanització ha estat coherent amb tot aquest procés, incentivant la individualització, suara esmentada, i els nous usos del sòl, amb diferències quant a dinàmiques de poder i transaccions econòmiques transfrontereres. De la relació patró-client vinculada a l'explotació agropequària (i particularment a l'arrendament) s'ha passat a una situació de fluctuació transfronterera de capitals que implica un altre entramat de relacions, basat precisament en l'existència de la frontera (i que òbviament no en prescindeix).

D'altra banda, a principis de segle la reproducció social passava per diverses estratègies matrimonials i pel model d'herència indivisa. La continuïtat transfronterera es pot veure, precisament, en aquestes estratègies. I això tot i que el model havia estat prohibit a la Cerdanya francesa pel Codi Napoleònic, des de la seva instauració, el 1804. La renúncia formal als drets legítims i els intercanvis i vendes eren formes de mantenir íntegre el patrimoni. En algun cas s'aprofitava que es tenia propietats a un costat i a l'altre de la frontera i es justificava un repartiment que, com a part d'un patrimoni global, deixava en mans d'una sola persona els béns que es trobaven a la Cerdanya francesa. D'aquesta forma s'han mantingut grans propietats a la banda francesa de la comarca.

En el context de la Cerdanya actual, les propietats prenen un nou valor i la manera d'afrontar l'herència ha variat. En aquest sentit, la indivisibilitat del patrimoni va lligada al manteniment de l'activitat agropequària. Actualment se'n dóna més aviat la venda. En el cas de localitats com Santa Llocaia (a la Cerdanya francesa), les terres són treballades per pocs propietaris, mentre es fa evident la manca de continuïtat de les explotacions quan els fills no es dediquen a les activitats primàries. En aquest context es busquen maneres de vendre les propietats, per exemple, com a terrenys per a la construcció.

A principis de segle XX, la Cerdanya estava formada per diverses valls amb una gran plana principal en què es trobava la capital, Puigcerdà, cap de comarca, i punt de trobada pels cerdans. La vall mateixa era un referent que permetia l'establiment de pactes per qüestions com, per exemple, el pas de ramats transhumants. Acords que tenien vigència en un espai transfronterer, en virtut d'una lògica local que superava la divisòria dibuixada des de la lògica d'Estat, i que evidenciaven l'autonomia d'actuació de les poblacions de la comarca. Aquesta autonomia es veuria relativament afectada per l'extensió dels Estats francès i espanyol envers els seus confins territorials, però l'impacte més significatiu seria el de la terciarització i la urbanització de la Cerdanya, especialment des de mitjans del segle XX.

De manera que hi havia una mobilitat transfronterera organitzada en relació als processos de producció (i més específicament a l'agroramaderia tradicional). Al voltant d'aquests processos hi havia elements estructurals que traspassaven la línia de demarcació internacional, com les relacions entre arrendador i propietari, per exemple, o l'existència d'una mateixa capital per a tots els habitants de la comarca. Tot plegat configurava una situació en què existia una oportunitat estructural transfronterera, un ventall considerable d'oportunitats d'encontre transfrontereres, i una acumulació de capital social, simbòlic, cultural i material que transcendia la divisió territorial. Era així sobre la base de principis

organitzatius compartits pels cerdans de banda i banda. De fet, es podria dubtar de la validesa d'adjectivar aquestes relacions i elements com a "transfronterers", ja que de la frontera se'n prescindia, o en algun cas s'aprofitava el benefici que implicava la seva presència (contraban, comerç...).

Entre els anys trenta i cinquanta, a la Cerdanya francesa, uns anys més tard a la Cerdanya espanyola, la dedicació a l'activitat agropequària va anar decaient. D'una banda, en algunes unitats domèstiques es va abandonar per altres professions, i preferentment per activitats de serveis. En altres casos es va adoptar una ramaderia intensificada de boví acompanyada del conreu de farratges i, en alguns d'ells, especialitzada en la producció lletera. Aquestes dedicacions es van veure potenciades per l'arribada del ferrocarril a la comarca, abans a la Cerdanya francesa que a la Cerdanya espanyola.

Durant la segona meitat del segle XX s'ha anat reflectint un pèrdua de preponderància del sector primari a tota la comarca, procés que ha anat acompanyat de canvis en l'organització comunal. El menor ús de les pastures i de la propietat comunal en ocasions ha comportat la requalificació de terrenys per a la construcció de segones residències o l'establiment d'estacions d'esquí. La terciarització ha possibilitat el canvi d'ús de les terres. La intensificació del contacte amb Barcelona, des de l'obertura del túnel del Cadí, el 1984, i la millora de les comunicacions amb l'interior de França a partir de la inauguració del túnel del Pimorent, el 1994, han facilitat l'increment d'una clientela tant pels serveis (estacions d'esquí, comerços, hotels, càmpings...) com per la construcció de segones residències, de manera que la Cerdanya ha vist potenciada la seva tradició com a destí de turistes, amb l'ampliació de la clientela potencial i l'extensió del cicle estacional d'acollida de visitants.

La construcció de segones residències ha tingut molt a veure amb la urbanització de la Cerdanya (l'augment de població i de la seva diversitat, el descens del sector

primari i, sobretot, la inclusió de la comarca en un ampli teixit urbà i en el radi d'influència de Barcelona). No obstant, ha comportat un conflicte per l'ús del sòl que ha estat especialment intens a la Cerdanya francesa, i que han protagonitzat ecologistes i governs municipals. Uns s'oposen a la reconversió de terrenys agrícoles i comunals que els altres recolzen. D'altra banda, l'entrada en vigor dels acords de Schengen (1995) ha permès a les empreses espanyoles operar amb més facilitat a l'altra banda de la frontera, amb la qual cosa des de la Cerdanya francesa s'han aixecat veus de protesta per una competència entre els seus negocis i els de les empreses espanyoles, amb costos de producció i preus més barats.

Segona residència, esquí, construcció, comerç, i establiments clínics de la Cerdanya francesa han tingut un paper en el canvi socioeconòmic de la comarca, plasmat en la preponderància del sector terciari i de la construcció (amb diferents proporcions a cada banda de la frontera), creixement del nombre d'edificacions (sobretot de residències secundàries), estabilització demogràfica, augment de la diversitat i de la població i, finalment, aparició de nous estils de vida. Però aquest canvi ha anat lligat a un altre fenomen: l'impacte del poder de dos Estats nació sobre la comarca, i la definitiva entrada en el seu radi d'influència. Infraestructures viàries, escoles i altres realitzacions dels Estats nació han influït tant en la transformació de les formes de socialització dels cerdans, com en el canvi econòmic que he repassat en aquest capítol, i que inclou treball, consum i producció. Precisament és aquest impacte de l'Estat nació el que abordarem en el següent capítol, per acabar de completar aquesta primera part destinada a l'exposició del camí que ens mena a la Cerdanya actual.